Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ
Центр истории и теории национального
образования им. Х.Фаизханова

РАЗВИТИЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ТАТАРСКОГО НАРОДА

Сборник научных трудов, посвященный 190-летию Хусаина Фаизханова

Казань – 2019

УДК 37.013
ББК 74.03
Р 17

Утверждено к печати Ученым советом
Института истории им. Ш. Марджани АН РТ

Научный редактор
кандидат педагогических наук *Гибатдинов М.М.*

Составители:
кандидат педагогических наук *Муртазина Л.Р.*
кандидат филологических наук *Абызова Р.Р.*

Р 17 **Развитие просвещения и педагогической мысли татарского народа:** сборник научных трудов, посвященный 190-летию Хусаина Фаизханова. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2019. – 160 с.

ISBN 978-5-94981-332-4

В сборник вошли материалы, посвященные истории развития просвещения у татар в XIX–XX вв., а также актуальным проблемам развития национального образования.

ISBN 978-5-94981-332-4 УДК 37.013
ББК 74.03

© Авторы, 2019
© Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2019

С О Д Е Р Ж А Н И Е

I. ИСТОРИЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ТАТАРСКОГО НАРОДА

Гибатдинов М.М. Хөсәен Фәезханов һәм татар мәгариф системасын реформалаштыру проектлары 5

Сенюткина О.Н. Материалы Фаизхановских чтений в пользу изучения педагогического наследия Хусаина Фаизханова 10

Загидуллин И.К. Проблемы образования в петициях мусульман Волго-Уральского региона 1905 года 15

Садыков Ш.Ф. Идеи реформирования мусульманского образования в первой половине XIX века 28

Абзалина-Җәбәли Р.Ә. ТР Милли музеенда Таһир Ильяси коллекциясе 38

Салахова Э.К. Авыл мәдрәсәләренең татар мәгарифе тарихындагы роле 46

Мортазина Л.Р. Дөньяви белем артыннан (татар студентлары чит ил уку йортларында) 55

Зиннатуллина А.А. Преобразование школы Г.Яушевой в дарельмугаллимат 63

Ахтямова А.В. Мусульманские школы Уфимской губернии в начале XX в. (по материалам Земских обследований) 69

Насыйбуллина Н.Ш. Милли-мәдәни мирасыбызны барлау юлында (Түбән Новгород өлкәсенең Сафаҗай авылы мисалында) 77

Абызова Р.Р. Язучы һәм мөгаллимә Мәхбүбҗамал Акчуринаның педагогик карашлары (тууына 150 ел тулу уңаеннан) 81

II. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Шәйхевәлиев Р.Ш. Бүгенге көндә балаларга милли тәрбия, дини белем бирүдәге проблемалар һәм аларны чишүдә «Ак мәчет» тәҗрибәсе 100

Миннегулов Р.М., Портнова А.М. Музыкальное воспитание как фактор формирования ценностных ориентаций учащейся молодежи: на примере Республики Татарстан 109

Хаҗиев Р.И. Төбәк тарихын өйрәнгәндә топонимик материаллардан файдалану 115

Лотфуллин М.В. Туган телләрне ирекле сайлау нигезендә укыту шартларында Россия халыклары телләрен саклап калу юллары 120

Курбанова Н.К. Некоторые аспекты преподавания русского языка в поликультурном классе 126

Шакирзянова А.Р. Виды речевых ошибок татаро-русских билингвов 133

Шаймарданов Р.Х. Пять элементов современной национальной школы 139

Алишина Х.Ч. Татарский язык в русскоязычном окружении (формы работы со школами Тюменской области) 149

Вьюгина С.В. К Вопросу обучения русскому языку иностранных студентов 153

Сведения об авторах 158

I. ИСТОРИЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ТАТАРСКОГО НАРОДА

УДК 316.74

ХӨСӘЕН ФӘЕЗХАНОВ ҺӘМ ТАТАР МӘГАРИФ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛАШТЫРУ ПРОЕКТЛАРЫ

Гибатдинов Марат Миңгали улы,
педагогика фәннәре кандидаты,
ТР ФА Ш.Мәрҗани исем. Тарих институты, Казан,
marmingi@mail.ru

Мәкаләдә татар тарихына һәм педагогик фикеренә зур өлеш керткән Хөсәен Фәезхановның тормышы һәм эшчәнлеге карала, күренекле шәркыятьче-галимнәр (Ш. Мәрҗани, А.К. Казем-бәк, И.Н. Березин) белән хезмәттәшлеге тасвирлана. Хәзерге заманда да актуальлеген югалтмаган «Ислах әл-мәдарис» хезмәтен (1863) анализлауга әһәмият бирелә.

Төп төшенчәләр: Хөсәен Фәезханов, тормышы юлы, шәркыять белеме, педагогик фикер, мәгарифне реформалаштыру.

Мәшһүр тарихчыларыбыз һәм педагогларыбызның юбилейлары уңаеннан фәнни конференцияләр һәм түгәрәк өстәлләр уздыру Институтыбызның күркәм традициясе булып әверелде. Бу уңайдан Хөсәен Фәезханов исеме безнең өчен аеруча әһәмиятле, чөнки Татарстан Фәннәр академиясе Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтының Милли мәгариф тарихы һәм теориясе үзәге аның исемен йөртә.

Галимнәр арасында танылган булса да, Х. Фәезханов исеме әле дә киң җәмәгатьчелеккә яхшы таныш дип әйтеп булмый, танылса да, ул берникадәр остазы Ш. Мәрҗани һәм Р. Фәхретдинов кебек бөек шәхесләр күләгәсендә кала килә. Бәлки моңа аның бик иртә Санкт-Петербургка китүе яки яшьли дөнья куюы сәбәптер. Шулай да ул үзенең күпкырлы, тирән белемле галим, педагог, яна фәнни юнәлешләргә нигез салучы зур шәхес булуы белән хөрмәткә лаек.

Хөсәен Фәезханов 1823 елда Сембер губернасы Сафаҗай (Собачий остров, Сабачай, Собачий, Краская Горка) авылында дәүләт крестьяннары гаиләсендә туа. Башлангыч белемне Сафаҗай, Бәрәскә авылларында алганнан соң, Казанга килеп Апанай, Иске таш мәчетләре мәдрәсәләрендә укый һәм, ниһаять, 1850 елдан Ш. Мәрҗани шәкерте була. Аның ярдәмендә Казан университеты профессорлары (Казем-бәк, Березин һ.б.) белән элемтәгә керә, әлеге мәшһүр галимнәрнең дәресләрен тыңлый, рус телен өйрәнә. Белемен Санкт-Петербургта дәвам итәргә уйлый. Моның сәбәпләреннән берсе – 1855 елда Казан университетының Шәрык бүлегенең (Восточный разряд) барлык профессорлары һәм китапханәләре белән бергә башкалага күчүе булган. Яңа оешкан факультет җитәкчесе Казем-бәк аны үзе чакыртып ала. Мәрҗани, шәкертен читкә җибәрәсе килмәсә дә, соңрак риза була һәм мондый карарга килүеннән бер дә үкенми, чөнки Фәезханов традицион ислам гыйлемен гәүдәләндергән остазы белән рус һәм Европа шәркыятьчеләре арасында үзенә күрә күпер вазифасын үтәгән. Мәрҗани шәкертен «гүзәл холыклы, саф күңелле, дөрес аңлы, тирән акыллы, олы һиммәтле, һәр эштә дикъкатьле, фазыйләтле, күп уйлаучы, оста язучы, зур галим» дип бәяли [3, б. 123]. Хөсәеннең башкалада булуыннан ул бик күп файда күрә [6, б. 172]. Р.Фәхретдин аның ярдәме турында болай дип язган: «Хөсәен Фәезхани исә ошбу гыйлеме вә ошбу кәмәләте (камиллеге) илә Мәрҗани хәзрәтләре мәхәббәтендә фәнни бер адәм булып нә кеби бер сүз ишетсә вә нә кеби янә китап күрсә, аңа хәбәр килеп тормыштдыр» [4, б. 642].

Санкт-Петербургка күчкәндә ул инде формалашкан галим була – аны 1857 елда ук Университетка татар һәм гарәп телләре укытучысы итеп алалар, ләкин укытырга рөхсәт бирелсә дә, 5 ел буе ул үз эшен фидакарьләрчә, түләүсез башкара, 1862 елда гына аны университетка эшкә рәсми кабул итәләр. Бу елларда ул Русия Фәннәр Академиясе һәм археология җәмгыяте тарафыннан күп кенә фәнни эшләргә тартыла, архив, археографик, археологик һәм лингвистик экспедицияләргә җибәрелә [5, б. 342–343], күп кенә татар чыганакларын беренчеләрдән булып өйрәнә [1]. Бу хезмәтләрнең бөтенесе дә автор исән чагында дөнья күрә алмый, 1866 елның 28 августында тормыш авырлыклары сәламәтлеген нык какшаткан галим вафат була. Аның язма мирасын саклауда Ш. Мәрҗанинең өлеше зур. Мәрҗани архивында Фәезхановның педагогик

карашларын чагылдырган хезмәте – «Ислах әл-мәдарис» сакланган. Ул XX гасыр ахырында гына бастырыла [2, б. 38–58].

Фәезхановның бу хезмәте аны татар педагогик фикере тарихына үзен җәдитчелек фикерләренә нигез әзерләгән шәхес буларак кергәнлеген күрсәтә. Әлбәттә, татар-мөселман мәктәпләрен ислах итү (реформалаштыру) мәсьәләләре XIX гасыр татар галимнәрен һәм педагогларын борчыган. Безгә кадәр сакланган проектлардан түбәндәгеләрне күрсәтеп була:

П. Кондырев, И. Хәлфин (1818) – Казанда йомышлы катлам балаларына Үзәк татар уку йортын оештыру; Хөсәен Фәезханов – «Ислах әл-мәдарис» (1863); Мөфти С. Тәфкилев (1866) – Уфа җамигъ мәчете каршында дини һәм дөньяви фәннәрне укытыр өчен мәктәп ачу; Исмәгыйль Гаспралы (1880) – Русия мөселманнары өчен мәктәп челтәрен булдыру (10 шәһәрдә булган татар мәдрәсәләрен дөньяви фәннәр кертеп үзгәртеп кору).

И. Гаспралы проектын искә алмаганда, Фәезхановныкы иң тирән эшкәртелгәннәрдән булып тора. Ул татарлар өчен дини (тәфсир, хәдис, ислам фәлсәфәсе һәм хокукы) һәм дөньяви фәннәрне үз эченә алган урта белем бирүче уку йортын ачарга тәкъдим итә. Уку вакыты 10 ел каралган, соңгы ике елында – төрле юнәлешләр (профильләр) буенча. Өч ел дәвамында гомуми белем алганнан соң, шәкертләр үз юнәлешен сайларга тиеш була: «шәркый» (дини) яки «дөньяви». Беренче юнәлешне сайлаганнары гимназия курсындагы фәннәрне һәм мәдрәсә өчен гадәти булган фәннәрне өйрәнергә, өстәмә буларак, рус, француз, немец телләрен дә үзләштерергә тиеш була. Әлеге юнәлеш имамнар һәм мөгаллимнәр әзерләүне максат иткән. Икенче юнәлешне сайлаганнар гимназия пограммасын тирәнтен үзләштерелгән, чит телләр белән тулыландырганнар (көнбатыш телләре һәм төрек теле), шулай ук исламият буенча гомуми белемнәр бирелергә тиеш булган. Биредә университетка керүгә әзерлек алып барылган. Уку йортында керү һәм чыгарылыш имтиханнары каралган була. Укыту теле: дини мәсъәләләр (шәригать гыйлемнәре), шәрык телләре, арифметика, геометрия, ислам тарихы, мантыйк (логика) – татар телендә, башка фәннәр рус телендә.

Әлеге мәктәптә гимназиядәге фәннәренең күпчелеге «гимназиядә укытылганча укытылсын ... гимназиянең 7–8 сыйныфы дәрәҗәсендә». Әлеге проектта нигездә берничә максат куелган: Россия мөселманнарына үз мәнфәгатьләрен тиешле рәвештә кайгырту

мөмкинлеген тудыру (югары дөньяви белемгә (университетка) юл ачу, рус гимназияләре белән бер дәрәҗәдәге белем бирү, рус телен өйрәтү), шулай ук яшь буынны ислам кыйммәтләре нигезендә тәрбияләү һәм имам-мөдәррисләр әзерләү.

Фәезханов беренчеләрдән булып татарларга хас булган традицион мөселман белем бирү системасын Русиядә булган дәүләти белем бирү системасы белән берләштерергә теләгән, моның нигезендә дини һәм дөньяви белемнең интеграциясе яткан.

Фәезханов проекты нигезендә яткан фикерләр бүген дә үз актуальлеген югалтмыйлар: яшь буынны ислам кыйммәтләре нигезендә тәрбияләү; белем бирүне профильләштерү (медицина, дини һәм дөньяви (университетка әзерләү) юнәлешләре); берничә чит тел (бигрәк тә шәрык һәм көнбатыш телләрен) өйрәнү; билингваль (татар-рус) белем бирү; укытуның практикага юнәлдерелгән булуы («реаль мәктәпләр» һәм гимназия программаларына бүленеш) – болар барысы да бүгенге мәктәп һәм гомумән мәгариф системасы, педагогика фәне алдында торган аеруча әһәмиятле мәсьәләләр булып тора.

ӘДӘБИЯТ

1. Документы Крымского ханства из собрания Хусейна Фейзханова / сост. и транслит. Р.Р. Абдужемилев; науч. ред. И. Миргалеев. – Симферополь: ООО «Константа». – 2017. – 816 с.

2. Ислахы мәдарис // Хөсәен Фәезханов: тарихи-документаль җыентык / төз.-авт. Р.Мәрданов. – Казан: Җыен, 2006. – Б. 38–58.

3. Мәрҗани Ш. Сайланма әсәрләр. – Казан: ТӘһСИ, 2018. – 450 б.

4. Фәхретдин Р. Габделкаюм Насыйри // Шура. – 1912. – № 21. – Б. 641–646.

5. Хөсәен Фәезханов // Татар педагогик фикере антологиясе. Ике томда. Т. 1: Борынгы төрки чор – XX гасыр башы / [редкол.: Ф.М. Солтанов (баш мөх.), М.М. Гибатдинов, Л.Р. Мортазина]. – Казан: ТКН, 2014. – Б.342–343.

6. Юзеев А. Место джадидизма в татарской общественной мысли конца XIX – начала XX вв. // Гасырлар Авазы=Эхо Веков. – 1999. – № 1/2. – С. 172.

ХУСАИН ФАИЗХАНОВ И ПРОЕКТЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ У ТАТАР

Гибатдинов Марат Мингалиевич,
кандидат педагогических наук,
Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, г. Казань,
marmingi@mail.ru

В статье рассматриваются жизнь и творчество выдающегося татарского ученого и просветителя Хусаина Фаизханова, внесшего значительный вклад в развитие татарской исторической науки, источниковедения и педагогической мысли. Рассматривается его сотрудничество с выдающимися учеными-востоковедами своего времени (Ш.Марджани, А.К. Казембек, И.Н. Березин). Особое внимание уделено анализу его проекта по реформированию системы образования у татар «Ислах аль-мадарис» (1863 г.). Этот проект содержал в себе многие идеи актуальные и поныне, однако так и не был воплощён в жизнь.

Ключевые слова: Хусаин Фаизханов, биография, ориенталистика, педагогическая мысль, реформа образования.

HUSAIN FAISHANOV AND THE PROJECTS OF THE REFORMS OF TATAR SYSTEM OF EDUCATION

Gibatdinov Marat,
Candidate of Pedagogical sciences,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
marmingi@mail.ru

Author analyzed the biography and the scientific works of the prominent Tatar scholar and educator Husain Faishanov. Being the mediators between his teacher Shigabutdin Marjani and famous Russian orientalists A.Kazembek and I.Berezin, he made valuable contribution on the development of Tatar historiography and education. Faishanov's project of the reforming of Tatar system of education was specially analyzed. However, being created on the year 1863 and containing many modern ideas, widely accepted in the modern system of education, his project was never published and implemented during Faishanov's live.

Keywords: Husain Faishanov, biography, oriental studies, Tatar educational system, reforming projects.

УДК 316.74

МАТЕРИАЛЫ ФАИЗХАНОВСКИХ ЧТЕНИЙ В ПОЛЬЗУ ИЗУЧЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ХУСАИНА ФАИЗХАНОВА

Сенюткина Ольга Николаевна,
доктор исторических наук,
Нижегородский государственный лингвистический университет им. Н.А. Добролюбова, г. Нижний Новгород,
senutkina@mail.ru

Актуальным вопросом для российских учебных заведений во времена жизни и деятельности Хусаина Фаизханова (1818–1889) был вопрос о соблюдении баланса между консервативным образованием и образованием либеральным. Российские деятели мусульманского образования в меньшей степени были подвержены либеральным влияниям в отличие от православных реализаторов учебных программ. Новым веяниям, вместе с началом действия издания «Тарджеман», мусульмане окажутся подвергнутыми только ближе к концу XIX в., когда зародится и расширится так называемый джадидизм, толчком к которому станут идеи Исмаила Гаспринского. Но Хусаин Фаизханов оказался предвестником тяготения системы мусульманского образования к обновлению. Это замечательная часть деятельности имеющего нижегородские корни просветителя (родился в селе Сафаджай Нижегородской области) была постоянно в поле зрения организаторов и докладчиков Всероссийской научно-практической конференции с международным участием – «Фаизхановские чтения (2003–2018)». Особое внимание уделялось в формате конференции педагогическому наследию Х.Фаизханова. Цель статьи – показать значение материалов Фаизхановских чтений для изучения педагогического наследия Х.Фаизханова.

Ключевые слова: Хусаин Фаизханов, Фаизхановские чтения, педагогика, российские татары.

Мусульманское образование в России продолжает нуждаться в дальнейшем совершенствовании. Для решения этой задачи еще в 2003 году по инициативе Духовного управления мусульман Нижегородской области начал работать проект «Фаизхановские чтения», продолжающийся по сей день. Этот проект отличается многоплановостью тематики обсуждаемого учеными материала – и во многом определяется сложностью фигуры самого Хусаина Фаизханова.

На первой же конференции, которая прошла на малой Родине видного татарского просветителя (Сафаджай – ныне Красная горка Нижегородской области), в пленарном докладе [1] были подведены некоторые итоги и намечены перспективы в изучении прошлого татар-мусульман Нижегородской области. Докладчики пришли к мысли о необходимости показать роль Х. Фаизханова как ученого, просветителя, новатора педагогической деятельности. Отметим, что имя Фаизханова к тому времени было в значительной степени предано забвению. Как подчеркивал Председатель Духовного управления мусульман Нижнего Новгорода и Нижегородской области Умар-хазрат Идрисов, «впервые мы, нижегородские татары, задумываемся о ценности и актуальности научных исследований нашего выдающегося, но почти забытого земляка» [2]. Поэтому то, что происходило на Нижегородчине с целью восстановления памяти об этом видном татарском деятеле, имело большое значение для татар-мусульман и всех, кто интересуется отечественной историей.

По сути, первые Фаизхановские чтения собрали на своей платформе ученых, желающих понять, среди прочих проблем мусульманского культурного наследия, значимость вклада Хусаина Фаизханова в культурное развитие российского общества в целом и татарского общества, в частности. В дальнейшем наблюдается расширение проблематики научной конференции.

На пленарном заседании Фаизхановских чтений 2006 г. речь шла о жизненном пути Фаизханова, рассматривались факты его детства, юности [3], содружества и соработничества Х.Фаизханова и Ш.Марджани [4]. Более того, под трендом «Фаизханов» преподаватели, интересующиеся педагогикой в научном плане, впервые объединились в свою секцию, которая, как правило, работала в формате Фаизхановских чтений и в дальнейшем. По сути, Х.Фаизханов призвал педагогов начала XXI столетия поразмыслить об инновациях в системе российского образования [5, 6].

В помощь педагогу начались первые публикации малоизвестных или совсем неизвестных широкой публике трудов Х.Фаизханова [7]. На научных конференциях, в публикациях, ему посвященных, на разного рода мероприятиях все более ярко вырисовывался образ замечательной личности [8]. Более того рассматривалась та среда, в которой развертывалась жизнь Хусаина Фаизханова, начиная с детских и юношеских лет. Характеризовалось его

окружение в Казани и Санкт-Петербурге [9]. На Фаизхановских чтениях обобщался материал о претворении в жизнь планов видного ученого [10].

Когда был понят масштаб личности, появилась возможность более внимательно присмотреться к его достижениям в деле развития мусульманского образования, к его стремлениям совершить серьезные изменения в сторону совершенствования учебного процесса в татарской среде. Кроме того, расширялись представления о национальных границах при рассмотрении проблем российского мусульманского образования [11].

В фигуре Х.Фаизханова был замечен некий парадокс: он – татарский просветитель и, вместе с тем, предвестник модерна. На одном из Фаизхановских чтений звучала мысль, что «к важнейшим элементам модерна (стоящим сразу после роста индустрии), которые можно обсудить в связи с фигурой Фаизхани, относятся рост качества образования и рост великих культурных достижений» [12, с. 79]. Его деятельность «показывает и прямо доказывает возможность сосуществования верующего практикующего мусульманина в мире модерна без утраты им самобытности...» [12, с. 80].

В год проведения X Юбилейных Фаизхановских чтений (2014 год) тема педагогического наследия Х.Фаизханова также не осталась незамеченной. Пленарная секция была посвящена теме «Реформы образования мусульман Евразии от Хусаина Фаизханова до Исмаила Гаспринского: исторический опыт и современная актуальность» [13].

Материалы Фаизхановских чтений учат нас, землян, жить вместе, постоянно развиваясь, приобретая знания, работать на всеобщее благо. Это те основополагающие цели образования, которые намечены организацией ЮНЕСКО для XXI века.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сенюткин С.Б. Промежуточные итоги и ближайшие перспективы в изучении прошлого татар-мусульман Нижегородской области // Фаизхановские чтения. Материалы 1-ой научно-богословской конференции (15 мая 2004 г.). – Н. Новгород: Изд-во «Махинур», 2004. – С. 19–21.

2. Умар-хазрат Идрисов. Приветственное выступление // Фаизхановские чтения. Материалы 1-ой научно-богословской конференции (15 мая 2004 г.). – Н. Новгород: Изд-во «Махинур», 2004. – С. 7–9.

3. Сенюткина О.Н. Детство и юность Х. Фаизханова // Фаизхановские чтения. Сборник материалов третьей ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: Изд-во «Махинур», 2006. – С. 18–24.

4. Юзеев А.Н. Содружество Фаизханова и Марджани // Фаизхановские чтения. Сборник материалов третьей ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: Изд-во «Махинур», 2006. – С. 24–27.

5. Харисова Л.А. Размышления педагога о «инновациях» в системе российского образования в начале XXI века или о том, останется ли наша школа светской // Фаизхановские чтения. Сборник материалов третьей ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: Изд-во «Махинур», 2006. – С. 112–117.

6. Трушина Ю.Х. Сотрудничество семьи и школы в формировании у детей активно-деятельностного отношения к национальной культуре // Фаизхановские чтения. Сборник материалов третьей ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: Изд-во «Махинур», 2006. – С.136–138.

7. Хусаин Фаизханов. Реформа медресе (Ислах мадарис) // Фаизхановские чтения. Материалы четвертой ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: ИД «Медина», 2007. – С. 187–194.

8. Хабутдинов А.Ю., Мухетдинов Д.В., Сенюткина О.Н. У истоков общественного движения мусульман-татар. – Н. Новгород, 2006. – 96 с.

9. Черновская В.В. Хусаин Фаизханов и мусульманские просветители в России (1858–1860) // Фаизхановские чтения. Материалы пятой ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: ИД «Медина», 2009. – С. 11–12.

10. Хабутдинов А.Ю., Мухетдинов Д.В. Национальное образование и идентичность татар в начале XX века: претворение в жизнь планов Хусаина Фаизхани // Фаизхановские чтения. Материалы пятой ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: ИД «Медина», 2009. – С. 22–29.

11. Ханбабаев К.М. Состояние и проблемы исламского образования в Республике Дагестан // Фаизхановские чтения. Материалы пятой ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: ИД «Медина», 2009. – С. 220–226.

12. Дорофеев Ф.А. Парадокс Хусаина Фаизханова как повод для патриотического оптимизма // Фаизхановские чтения. Материалы восьмой ежегодной научно-практической конференции «Фаизхановские чтения». – Н. Новгород: ИД «Медина», 2012. – С. 78–81.

13. Реформы образования мусульман Евразии от Хусаина Фаизханова до Исмаила Гаспринского: исторический опыт и современная актуальность // Материалы Юбилейной X Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Фаизхановские чтения». – М.: ИД «Медина», 2015. – С. 17–123.

MATERIALS OF FAIZKHANOV READINGS IN FAVOUR OF STUDYING THE PEDAGOGICAL HERITAGE OF KHUSAIN FAIZKHANOV

Senyutkina Olga,
Doctor of Historical sciences,
Nizhny Novgorod Linguistics University, Nizhny Novgorod,
senutkina@mail.ru

During the lifetime and activity of Husain Faishanov (1818–1889) a pressing issue for Russian educational institutions was the question of maintaining a balance between conservative education and liberal education. Muslim educators in Russia were less subject to liberal influence, unlike Orthodox schoolteacher.

Muslims will only be subject of new trends, along with the appearance of the "Tarjeman" newspaper, towards the end of the 19th century, when so-called Jadidism inspired by the ideas of Ismail Gasprinsky was born and expanded. Nevertheless, Husain Faishanov was a harbinger of a renovation movement of the Muslim system of education. This part of the activity of the educator, who was born in Safadzhai village, Nizhny Novgorod region, constantly discussed on the All-Russian Scientific-Practical Conferences – "Faizkhanov readings" (2003–2018). The purpose of the article is to show the significance of these conferences for the study of the pedagogical heritage of Faishanov.

Keywords: Husain Faishanov, Faishanov readings, pedagogy, Russian Tatars.

УДК 329.1/6

ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕТИЦИЯХ МУСУЛЬМАН ВОЛГО-УРАЛЬСКОГО РЕГИОНА 1905 ГОДА

Загидуллин Ильдус Котдусович,
доктор исторических наук,
Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, г. Казань,
zagik63@mail.ru

В статье сделан анализ текстов петиций мусульман Поволжья и Приуралья и проекта устава Оренбургского магометанского духовного собрания, представленных в Комитет министров в 1905 г. Поскольку вопросы организации и содержания учебного процесса были внутренним делом мусульманского сообщества, в петициях тема школьного образования ограничивалась рекомендациями по регулированию правовых вопросов и государственно-исламских отношений. Новшеством были признаны требования о дозволении татарам открывать светские и профессиональные учебные заведения, в том числе за счет казенного финансирования. Специфический формат нормативного документа позволил разработчикам проекта устава ОМДС 1905 г. включить в его текст только статьи, регламентирующие полномочия религиозного управления, присутствий (управлений) ахунских округов, духовенства, общества прихода, попечительства и преподавательского персонала в деле организации учебно-образовательного процесса.

Ключевые слова: петиции мусульман Волго-Уральского региона 1905 года, Первая русская революция, школьное образование мусульман, мектебе и медресе.

В петициях мусульман 1905 г. вопросы образования нашли довольно фрагментарное и одностороннее отражение, что связано с указами от 14 декабря 1904 г. и 18 февраля 1905 г., разрешившими подавать прошения по конкретным вопросам: по совершенствованию общественного порядка, улучшению народного благосостояния, упразднению законов, ущемляющих права российских подданных по конфессиональному признаку или по месту проживания и т.д. Поскольку вопросы организации и содержания учебного процесса были внутренним делом мусульманского сообщества, в петициях тема школьного образования ограничивалась рекомендациями

по регулированию правовых вопросов и государственно-исламских отношений.

Как известно, по итогам совещания улемов, состоявшегося в г. Уфе 10–15 апреля 1905 г., был разработан проект устава Оренбургского магометанского духовного собрания (ОМДС). Этот документ был адресован в Комитет министров для передачи Особому совещанию по делам веры под председательством графа А.П. Игнатьева, которое было призвано разработать новую редакцию нормативного документа или внести предложения по изменению действующего устава религиозного управления [1, с. 9–12]. Поэтому проект устава ОМДС мы рассматриваем в рамках петиционной кампании.

Автономность мектебе и медресе

Мусульманские конфессиональные школы в Оренбургском и Казанском учебных округах с 1874 г. находились в ведении Министерства народного просвещения. Учебное ведомство через инспектора татарских, башкирских и казахских школ тюрколога В.В. Радлова в 1872–1884 гг. и инспектора Казанской татарской учительской школы Ш. Ахмерова в 1885–1889 гг. в КУО и инспектора мусульманских школ, выпускника Казанской духовной академии, кандидата богословия, знатока инородческих языков В.В. Катаринского в 1875–1902 гг. в Оренбургском учебном округе старалось наладить контроль над деятельностью многочисленных школ. После упразднения должностей специальных инспекторов, их полномочия перешли к директорам народных училищ в губерниях. Усилия, принимаемые ими через училищных инспекторов по установлению контроля над традиционными школами мусульман, оставляли желать лучшего [2, с. 102–105].

В петициях мусульман конца 1880-х – 1890 гг. тема передачи контрольных полномочий Министерства народного просвещения Духовному собранию была одной из постоянных и актуальных. Не случайно это предложение встречается в большинстве петиций 1905 г. В отличие от прежних прошений, в этих петициях оно излагается в контексте расширения религиозно-культурной автономии и сосредоточения в компетенции ОМДС всех вопросов, имеющих отношение к религиозным институтам и религиозно-духовной жизни единоверцев, в том числе духовных школ [3, л. 103 об. – 104]. Нередко ходатайствующие ставили вопрос о возвращении к порядку

до 1870 г. [4, л. 345 об.], считая началом установления контроля над мектебами и медресе «Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев» от 26 марта 1870 г. [2, с. 102].

Правда, в редких прошениях 1905 г. перечислялись сферы контроля ОМДС за школами. Среди них привлекает внимание «докладная записка» мусульман Бугурусланского уезда Самарской губернии, адресованная не позднее 2 мая 1905 г. председателю Комитета министров, в которой перечислены компетенции религиозного управления: общий надзор и руководство, постройка школ, назначение преподавателей (мударрисов), определение программы преподавания, выбора учебников [5, л. 224 об.].

Для обоснования передачи школ в ведение ОМДС в петициях выдвигались следующие аргументы:

– Министерство народного просвещения курирует светские учебные заведения, национальные образовательные учреждения являются «чисто духовно-религиозными» школами [6, л. 47 об.];

– «вмешательство» Министерства народного просвещения «ограничивается исключительно формальной стороной дела и не вносит ничего положительного в постановку дела мусульманского духовно-религиозного образования»;

– инспектора «страшно тормозят само дело преподавания путем мелочной регламентации и несправедливыми, чисто бюрократическими придирками» [5, л. 224 об.].

В исключительных случаях мусульмане соглашались на существование контроля со стороны учебного ведомства, ставили в претензию незнание инспекторами языка, которые, проверяя и осматривая в медресе учебные пособия, не понимая, что в них написано, изымали их из учебного процесса. Для недопущения таких «острых явлений» предлагалось назначать инспекторами лиц с высшим образованием «по возможности из магометан» или лиц других вероисповеданий, но обязательно знавших восточные языки [7, с. 3].

В проекте устава ОМДС 1905 г. также было объявлено, что все мектебе и медресе находятся под надзором Духовного собрания (ст. 26) [8, л. 166 об.].

Полномочия ОМДС и управления ахунских округов

Важно отметить, что в проекте устава под «мектебе» и «медресе» признавались все типы школ, в том числе светские и профессиональные с обучением учеников на родном языке – «конфессио-

нальные и иного типа духовно-религиозные и народно-образовательные мектебе и медресе и вообще учебные заведения» (ст. 19) [Там же, л. 162 об.]. Как само собой разумевшимся признавалось преподавание в них светских дисциплин.

ОМДС должно было заниматься школьными делами по двум направлениям (ст. 26): 1) осуществлять мероприятия к удовлетворению нужд населения в том или ином типе учебных заведений путем изыскания средств, расположением к тому обществ и частных лиц и т.д.; и 2) осуществлять «ближайший надзор и наблюдение» над учебными заведениями «во всех отношениях», которые, в свою очередь, сводились к восьми пунктам:

«1) образование особого капитала на открытие и содержание духовно-учебных заведений путем испрошения ассигнования на этот предмет сумм из государственного казначейства, приема пожертвований и специально на этот предмет учрежденных вакуфов; хранение и расходование таковых сумм по назначению, а равно надзор и наблюдение за расходованием таковых сумм и другими низшими духовными учреждениями по прямому их назначению;

2) равномерное распределение их по разрядам;

3) переименование [по итогам аттестации] низших школ в высшие и обратно;

4) руководство улучшением и упорядочением преподавания;

5) одобрение и рекомендация учебных руководств, содействие к их составлению и изданию, а также снабжение школ необходимыми учебными пособиями;

6) соблюдение санитарно-гигиенических условий в помещениях для учащихся;

7) наблюдение и надзор за поведением и нравственностью преподавательского персонала и учащихся, проведение мероприятий по упорядочению и улучшению их быта, по предупреждению и пресечению нежелательных и вредных направлений в среде учителей и учащихся;

8) образование экзаменационных комиссий для оканчивающих курс учащихся и выдача дипломов на учено-богословские степени, соответствующие духовным и духовно-учебным званиям и должностям» [Там же, л. 166 об. – 167].

Аналогичные права получали запланированные к учреждению для каждых 100 приходов управления ахунских округов, становив-

шиеся региональными институтами ОМДС, они осуществляли «ближайший надзор и наблюдение» за открытием образовательных учреждений, занимались изысканием финансовых средств для их успешного функционирования, обеспечением учебного процесса преподавательскими кадрами, оперативно уведомляли оренбургского муфтия об имевшихся нарушениях, недостатках и т.д. (ст. 33) [Там же, л. 171–171 об.].

В петициях в редких случаях предлагались конкретные методы контроля над образовательными учреждениями и учебным процессом. В этом плане выделяется ходатайство прихожан третьей соборной мечети деревни Барда Осинского уезда Пермской губернии, которые в своем всеподданнейшем прошении от 25 марта 1905 г. предложили учредить в каждом уезде, по усмотрению Духовного собрания, институт мухтасибов [6, л. 47 об.] (РГИА, ф. 821, оп. 10, д. 20, л. 47 об.). Муллы Тамьяно-Тангауровской волости Верхнеуральского уезда Оренбургской губернии в своем прошении от 30 мая 1905 г., адресованном министру внутренних дел, просили сделать правилом, чтобы муфтий лично или через командированного члена Духовного собрания раз в год обозревал свой округ, осматривал состояние мечетей, медресе и мектебе, знакомился с социально-экономическим положением духовенства, проводил с мусульманами духовно-религиозные беседы и давал им советы, заблаговременно извещая о своем выезде. Также предлагалось предоставить «уездному, окружному или участковому ахуну» право контроля над приходским духовенством, состоянием мечетей, молитвенных домов, медресе и мектебе [9, л. 2 об., 4, 9, 11 об.].

Статус муллы

В проекте устава объявлялось об учреждении в религиозной общине двух новых институтов: попечительства (мутаваллият) и учителя школы. Вследствие разделения в приходах религиозно-обрядовых и преподавательских функций впервые возникала для имамов угроза потери своего монопольного положения в сфере школьного образования. На звание мугаллима-санбиана можно было получить свидетельство по итогам испытания кандидата на духовное звание (ст. 21) [8, л. 165], следовательно, и он мог преподавать в начальной школе. Согласно проекту устава, духовенство, избираемое обществом прихода, чтобы стать мугаллимом или мударрисом должно было получить предварительное разрешение ОМДС

(ст. 60) [Там же, л. 184 об. – 185]. Однако механизм проведения аттестации в проекте устава не был прописан. Прежде всего, имам должен был иметь свидетельство об окончании медресе. По сути, при необходимости учителями и преподавателями религиозным управлением могли назначаться специальные лица, не учитывая мнения и местных имамов, и прихожан.

Итак, предполагалось повсеместное введение начального образования путем учреждения во всех приходах мектебов. Вопросы обучения в среднем и высшем медресе переходили в распоряжение религиозного управления. Прихожане лишались права избрания учителя в местную школу, оно переходило управлению ахунского округа и Духовному собранию. Эти новшества были призваны создать правовую основу для широкомасштабной реформы системы национально-религиозного образования и позитивно повлиять на обновленческие процессы в мусульманском сообществе.

В некоторых петициях мулл, знакомых с итоговым документом уфимского курултая улемов, этот вопрос предлагалось решать путем компромисса: предоставить Духовному собранию право назначать в медресе и мектебе получивших подготовку преподавателей в случае ходатайства об этом населения, и если эта должность не исполнялась кем-либо из числа приходского духовенства [9, л. 4, 10].

Статус попечительств и частных лиц

Учреждаемые повсеместно в религиозных общинах попечительства состояли из избранных прихожанами состоятельных и порядочных трех односельчан (мулла не входил), которые представляли общество прихода «по всем вопросам» и выступали в статусе юридического лица [8, л. 188–189 об.]. Теперь с разрешения управления окружных ахунов духовные учебные заведения могли открываться не только обществом прихода, но и попечительствами, и частными лицами. Причем при необходимости дозволялось учреждать в одном приходе несколько школ (ст. 77). Хозяйственные вопросы школы находились в компетенции приходского попечительства в лице особого блюстителя, если же мектебе было открыто частным лицом или мутаваллием, желающим принять эту обязанность на себя, то в их ответственности, при этом преподаватели и попечительство также не оставались на стороне (ст. 79) [9, л. 189 об., 190].

Статус мугаллимов и мударрисов

В проекте устава ОМДС впервые объявлялось о трехступенчатой системе религиозного образования в округе ОМДС: низшие – мектебе, которые открывались в обязательном порядке в каждом приходе, медресе-рушди (могли быть совмещены с мектебе) и медресе-галия (ст. 78) [8, л. 189 об.].

Новшеством также следует признать интеграцию педагогического персонала школ в качестве самостоятельных должностных лиц в структуру учреждаемой новой, трехстепенной (вместо действующей двухстепенной модели) иерархии духовенства: к высшей степени отнесен мударрис медресе-галия, к средней (наряду с имамом) был приписан мугаллим медресе-рушди, в низшую – учитель начальной школы – мугаллим-сабиан (наряду с муадзином) (ст. 45) [Там же, л. 178 об.]. При этом учебно-образовательная работа в школах вверялась мугаллимам, хатибам и мударрисам при ближайшем надзоре со стороны управлений ахунских округов и Духовного собрания.

В большинстве прошений ставился вопрос об освобождении приходского духовенства от воинской повинности (этой льготой пользовались православные священнослужители – *И.З.*). Развивая эту тему, в коллективном ходатайстве имамов Мензелинского уезда Уфимской губернии, адресованном не позднее 6 июня 1905 г. председателю Комитета министров, также предлагалось освободить от воинской повинности преподавателей и законоучителей медресе и мектебе во время состояния их на службе [Там же, л. 249 об.].

Статус общества прихода

Главы семейств общества сельского прихода и местной поземельной общины при постройке учебного здания на новом месте (не на приусадебном участке) могли наложить «вето» на учреждение нового мектебе, будучи родителями, решали вопрос посещения или непосещения детьми школы. Согласно проекту устава ОМДС, прихожане сохраняли право избрания учителя начальной школы через избрание приходского духовенства. Они также не имели отношения к назначению мугаллима среднего медресе и мударриса высшей школы, кроме случаев, когда по итогам аттестации Духовное собрание утверждало избранного прихожанами имама на преподавательскую должность.

Как видим, в отличие от петиций, в проекте устава были системно изложены полномочия и права ОМДС, управления ахунских округов и приходского духовенства и общества прихода в вопросах руководства традиционными учебными заведениями и взаимодействия с мугаллимами и мударрисами.

В целом, религиозное управление замахнулось на полномочия административного и учебно-методического центра трехступенчатой мусульманской конфессиональной системы в округе ОМДС, претендовало на статус головного учреждения религиозных и национальных начальных и средних и профессиональных школ для мусульман, в которых обучение велось на родном языке учащихся.

Финансирование школ

Обеспечение школ и преподавателей постоянным источником содержания являлось ключевой проблемой системы образования мусульман округа ОМДС, которое было лишено казенного финансирования. В этой связи, как было рассмотрено выше, согласно проекту устава ОМДС планировалось учреждение при религиозном управлении специального фонда (особого капитала), средства которого должны были пополняться не только за счет частных пожертвований и доходов с вакуфов, но «сумм из государственного казначейства». Эти средства предназначались «на открытие и содержание духовно-учебных заведений» (ст. 60) [Там же, 184 об. – 185].

Предложения самих мусульман сводились к нескольким мерам. Прежде всего – это юридическое признание существования вакуфов в округе ОМДС. В ряде петиций были изложены рекомендации по целевому сбору пожертвований. В частности, имамы Мензелинского уезда Уфимской губернии (прошение составлено не позднее 6 июня 1905 г.) предложили собирать с каждой деревни специальные средства на нужды медресе и мектебе и передавать их учителям школ [4, л. 249–249 об.].

По разным причинам оставляло желать лучшего привлечение земских средств на нужды школ. Земства, как правило, охотно финансировали русско-инородческие школы. В губерниях по-разному решался вопрос оказания помощи мусульманским конфессиональным школам. В уездах, в которых мусульмане составляли значительную часть населения, а значит и налогоплательщиков, земские гласные осознавали ответственность неравномерного использования средств на школьные нужды по конфессиональному признаку.

Однако нередко муллы и сельские общества сами отказывались от предлагаемой помощи школам. Ключевая причина нежелания заведующих мектебе и медресе получать материальную помощь от земств, по сути, части суммы налогов, собираемых с единоверцев, заключалась в нерешенности догматического вопроса шариатского права относительно его дозволенности мусульманам. В частности, в Самарской губернии в последней трети XIX в. первоначально финансовая поддержка земств была ориентирована на выдачу жалованья самим мугаллимам или бедным ученикам [10, с. 167]. В ответ на обращение муллы четвертого прихода дер. Сафарово Уфимской губернии ОМДС 8 августа 1905 г. объявило фетву, что шариатом не запрещается использование субсидий земств для строительства и поддержания конфессиональных школ [11, с. 118].

Еще до появления этой фетвы в ряде петиций признавалось правильным и необходимым использование земских налогов мусульман. В частности, предлагалось делить земский налог пропорционально, исходя из объема поступлений от мусульманского и христианского населения уезда. Например, в «докладной записке» мусульман Мензелинского уезда Уфимской губернии, адресованной не позднее 11 мая 1905 г. председателю Комитета министров, сообщалось: «при раскладке земских сборов магометане уезда облагаются и сбором на народное образование, между тем в нашем уезде земство не открыло до настоящего времени ни одной школы для магометан». Для «справедливого» распределения средств ими предлагалось «или не облагать магометан вовсе этим сбором на народное образование, или же собранную сумму выдавать особо уполномоченным лицам из магометан уезда для распределения этих сумм по существующим школам, содержимым на счет населения» [4, л. 352]. В других случаях (муллы деревень Служилая Елтань и Муслюмкино Чистопольского уезда Казанской губернии) рекомендовалось построить за счет земских средств в поселениях современные учебные здания для преподавания на родном языке, а в каждом уезде – «4-х классное… медресе» для подготовки мулл [3, л. 203 об.].

Национальное светское и профессиональное образование

Требования, характерные для модернизационного общества, были зафиксированы только в нескольких петициях. Они были вызваны, во-первых, объективной необходимостью развития национальной светской и профессиональной системы, во-вторых, уступками российского правительства, под воздействием революционных событий и давлением национальных элит, позволяющих частично возродить у поляков и немцев ранее упраздненные национальные светские и профессиональные образовательные учреждения. Тем не менее, саму постановку школьного вопроса в таком ключе представителями некоторых городских общин следует признать одной из прорывных инициатив петиционной кампании 1905 г.

В ряде прошений речь шла об открытии школ с обучением на родном языке учащихся. В прошениях башкирских обществ говорилось о дозволении им свободно открывать «башкирские школы» с преподаванием в этих школах учебных предметов на родном языке [12, с. 162; 13, л. 49; 9, л. 175 об.].

В прошении казанской депутации от 28 января 1905 г. содержалась просьба о разрешении открывать частные общеобразовательные и профессиональные школы с преподаванием в них предметов общеобразовательного курса на татарском языке. Эта же просьба была зафиксирована в прошениях ряда общин городов и деревень, которые подали петицию с аналогичным текстом «докладной записки» казанской депутации [3, л. 203–204].

В этом плане выделяется записка «о гражданских нуждах», составленная эсером – студентом естественного факультета Санкт-Петербургского университета Ибниамином Ахтямовым и переданная Гаязом Исхаки, муллой Ибрагимом Камаловым, торговцем Гарифом Бадамшиным (г. Чистополь) премьер-министру С.Ю. Витте. В тексте в темных тонах оценивалось положение дел в сфере школьного образования у татар («крайне ненормально»), которое не могло достаточно широко обслуживать нужды народа. Причинами назывались: ограничения и стеснения со стороны властей, конфессиональный характер школ и их существование в «полулегальном» положении. Для коренной реорганизации системы школьного образования предлагались меры, требующие юридическо-правового сопровождения и казенного финансирования.

В начале XX в. русская общественность активно обсуждала возможность введения в России повсеместного бесплатного начального образования. В контексте этого предлагалось ввести для татар «всеобщее даровое народное образование на татарском и русском языках», т.е. было заявлено, что правительственная начальная татарская школа должна быть двуязычной (джадидское мектебе с русским классом – *И.З.*).

В записке депутации татар-мещан г. Чистополя также было заявлено о необходимости предоставления широких прав «частной инициативе по открытию народных школ татарской грамоты для детей обоего пола и открытию прочих общеобразовательных и профессиональных учебных заведений с преподаванием в них предметов курса на татарском языке (учительских институтов, коммерческих и ремесленных училищ и пр[очих])». Иначе говоря, рекомендовалось подготовить правовую основу для создания сети татарских национальных общеобразовательных и профессиональных начальных и средних учебных заведений.

Наконец, правительству предлагалось отказаться от идеи использования русских классов, русско-татарских школ и татарских учительских школ для русификации и преобразовать их «применительно к национальным и духовным особенностям татар» [14, с. 1091–1097].

Итак, несмотря на особенности адресованных в центральные инстанции текстов, петиции и проект устава ОМДС имеют большое познавательное и научное значение для выявления отношения представителей различных социальных групп мусульманского сообщества на целый ряд вопросов в сфере школьного образования мусульман. Резюмируя, следует отметить, что прошения, поступившие от городских обществ, свидетельствовали о правовой грамотности их уполномоченных, которые сумели довести до сведения властей чаяния и нужды единоверцев по реформированию системы образования. Данная тема также нашла отражение в петициях мулл ряда местностей.

Специфический формат нормативного документа позволил разработчикам проекта устава ОМДС 1905 г. включить в его текст только статьи, регламентировавшие полномочия религиозного управления, присутствий ахунских округов, духовенства, общества

прихода, попечительства и преподавательского персонала в деле организации учебно-образовательных учреждений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Загидуллин И.К. «Проект управления духовными делами мусульман Оренбургского духовного собрания 1905 года» // Сборник статей и тезисов II Международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию мечети-медресе «Ак мечеть», «Роль ислама в стабилизации социальных процессов». – Наб. Челны: «Ак мечеть», 2017. – С. 9–12.

2. Загидуллин И.К. Татарское национальное движение в 1860–1905 гг.: монография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. – 423 с.

3. РГИА, ф. 821, оп. 10, д. 15.

4. РГИА, ф. 821, оп. 10, д. 31.

5. РГИА, ф. 821, оп. 10, д. 21.

6. РГИА, ф. 821, оп. 10, д. 20.

7. Научно-справочная библиотека РГИА, П. 2349.

8. РГИА, ф. 821, оп. 10, д. 23.

9. РГИА, ф. 821, оп. 10, д. 25.

10. Владимирова Л.М. Самарское земство и крестьяне-мусульмане губернии (1865–1914 гг.): Монография / Науч. ред. И.К. Загидуллин. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 256 с.

11. Наганава Н. Формирование мусульманского общества через царскую администрацию: махалля под юрисдикцией Оренбургского магометанского Духовного собрания после 1905 г. // Татарские мусульманские приходы Российской империи: Материалы всероссийской научно-практической конференции (Казань, 27–28 сентября 2005 г.) / Отв. ред. И.К. Загидуллин. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 101–128.

12. Фархшатов М.Н. Самодержавие и традиционные школы башкир и татар в начале XX века (1900–1917 гг.). – Уфа: Гилем, 2000. – 259 с.

13. РГИА, ф. 1276, оп. 1, д. 107.

14. Уполномоченных от татар-магометан г. Чистополя Казанской губ. о гражданских нуждах председателю Комитета министров докладная записка // Право. – 1905. – № 46. – 10 апреля. – С. 1091–1097.

EDUCATION PROBLEMS IN PETITIONS (1905) OF MUSLIMS OF THE VOLGA-URAL REGION

***Zagidullin Ildus**,*
Doctor of Historical Sciences,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
zagik63@mail.ru

The petitions of Muslims of the Volga region and Cisural area analised in article as well as the draft of the Charter of the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly, presented to Committee of Ministers in 1905. The subject of school education was limited in petitions by the legal questions and the relations between state and Islam. Requirements about the permission to open secular and professional educational institutions for Tatars, with the state financing, the first time appeared in them. The Charter of Spiritual Assembly include only articles regarding the powers of Assembly themselves and their regional structures (dioceses and parishes) as well as trusteeship and educators in the organization of educational process.

Keywords: petitions of Muslims of the Volga-Ural region, the First Russian revolution (1905), school education of Muslims, mektebe and madrassa.

УДК 908

ИДЕИ РЕФОРМИРОВАНИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Садыков Шамиль Фанисович,
кандидат педагогических наук,
Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, г. Казань,
mergen777@mail.ru

В данной статье рассматриваются проекты реформирования мусульманского образования в первой половине XIX века. Определенные либеральные преобразования в начале XIX века стали толчком в модернизации мусульманской школы с учетом синтеза мусульманской и европейской науки. Основная идея проектов заключалась в организации светского образования путем сохранения национально-религиозных традиций. Большую роль в распространении этих идей играл Казанский университет и его преподаватели. Также активное участие в разработке проектов развития национального образования татар приняли татарские просветители и духовные лидеры, такие как Ш.Марджани, М.Хусаинов, Х.Фаизханов и др. Однако имперская власть не одобрила эти проекты и проигнорировала все инициативы татар.

Ключевые слова: проекты, светское образование, мусульманская школа, татарские просветители, Казанский университет, реформирование образования.

Вопросы реформирования и модернизации образования, в особенности национального, являлись актуальными во все времена. И сегодня продолжаются дискуссии вокруг этого вопроса. До революции все мусульманские школы России имели статус частных конфессиональных школ. Школьное дело было доверено мусульманскому духовенству и уровень преподавания зависел от имама. Оно было консервативным на протяжении нескольких столетий. Об этом отчетливо свидетельствуют слова инспектора русско-татарской учительской школы Ш.Г.Ахмерова: «…медресе и мектебе буквально такими же остаются и ныне как 300 лет назад и в них преподаются те же предметы, по тем же методам, как это было вскоре по взятии Казани русскими» [1, с. 168]. В мусульманских

духовных школах образование было сугубо религиозным. Наряду с религиозными предметами в мектебе и медресе учились арабскому, турецкому и персидскому языкам, но татарский и русский в школах не преподавался, обучение татарскому языку, как природному, татары считали излишним. Описывая структуру татарских училищ, К.Фукс также обратил внимание на этот момент: «Тут не учат языку татарскому по правилам грамматики. Ни тому, чтобы уметь правильно писать на сем языке: ибо татарин, говорят они, языку своему должен выучиться от матери, а потому и излишне платить за это деньги в училище. Мало стараются знать русский язык: нет из них почти ни одного, который бы хорошо говорил на сем языке, а еще менее таких, кои бы умели писать на нем. На вопрос мой, почему в школах их не обучают сему языку, я получил ответ, что такой ученик, по их мнению, сделался бы негодяем, и вместе с тем не имел бы места в их обществе» [4, с. 926]. Однако в целом уровень грамотности среди татар был высок, о чем свидетельствуют русские историки, иностранные ученые и путешественники (И.Георги, Г.Паллас, А.Вамбери). Так, например, М.Никольский писал: «У татар каждый седьмой – грамотен, в женском поле эта пропорция идет выше…» [5, с. 5]. К.Фукс отмечал, что татары «народ более образованный, нежели некоторые даже европейские. Татарин, не умеющий читать и писать, презирается своими земляками… не пользуется уважением» [9, с. 113].

Традиционный характер мусульманского образования у татар в первую очередь был направлен на охранительный характер, на сохранение и консервацию исламской идентичности, в которой не находилось места светским наукам и преподаванию на родном языке. Однако в таком плане национальная образовательная система все более отставала от потребностей развивающегося татарского общества, особенно с развитием буржуазных отношений. Национальное образование нерусских народов входило и в планы правительства, целью которого было формирование двуязычия через институты образования. Первые проекты преобразования высшей мусульманской школы – медресе датируются первой четвертью XIX века. В этом деле большую поддержку оказывали профессора Казанского Императорского университета. Впервые архивные документы, содержащие проекты реорганизации мусульманского образования в России, были опубликованы Н.Мухитдиновым в «Вест-

нике Научного общества татароведения» за 1930 год. Первый представленный правительству проект по учреждению национального светского среднего учебного заведения принадлежит первому муфтию Оренбургского духовного собрания М. Хусаинову (10.09. 1818 г.). В достаточно объемном проекте М.Хусаинов сетует на наличие лишь духовных и богословских знаний у магометан, что, по его мнению, «очень мало соответствует совершенно здоровому образованию». В итоге мусульманское юношество обладает «разнообразными по непросвещению предрассудками, сопряженными с легкомыслием и невежеством в образовании…». Дабы искоренить указанные недостатки, М.Хусаинов предлагал «учредить особенное училище, подобное существующему в Астрахани армянскому, одно из них в г.Казани, в непосредственном ведении университета, а другое в Оренбурге под наблюдением тамошнего военного губернатора…». Изучая наряду с восточными науками и языками европейские, «единоверцы могли быть более полезными и приятными государству подданными». Кроме того, выпускники, «получившие отличные успехи в просвещении наук, могли переходить в университет и быть в звании студентов». Такая открытость учебного заведения, по мнению М.Хусаинова, могла «привлекать знатных из магометан ханских и княжеских детей разных целей и прочих заграничных азиатских государств, тем самым возвыся славу и честь просвещающего под Российскою державою просвещения» [4, с. 927–928]. Как видим, автор уделил особое внимание обоснованию государственной выгоды от претворения данного плана в жизнь. Финансировать училища М.Хусаинов предлагал из сумм, выделенных правительством на учреждение в Оренбурге Неплюевского училища, а также остающейся при Оренбургской пограничной комиссии мечетной суммы. При необходимости он был готов организовать зажиточных единоверцев для сбора средств для учебного заведения. Однако в отличие от Закавказья, где открытие таких школ приветствовалось Российской империей и являлось необходимым политическим шагом для лояльного отношения знати и народа к российской власти, то находившийся в полном подчинении Волго-Уральский регион не нуждался в каких-либо отступлениях. В результате данный проект был проигнорирован.

Обращает на себя внимание смелостью и продуманностью проект 1819 г. профессора П.С.Кондырева и адъютанта Восточного

разряда, ученого И.И. Хальфина. Они предложили создать в Казани центральное татарское училище для детей «исключительно из податного состояния» [6, с. 66]. В этом проекте также видны отдельные соответствия с проектом муфтия М.Хусаинова: создание училищ на примере армянских училищ, создание училища при университете, финансирование его за счет средств Неплюевской школы и т.д. Получив одобрение Совета университета, П.Кондырев развернул активную деятельность. В его планах было: «открыть подписку во всех селениях губернии и при всех мечетях, склонить к пожертвованию на построение дома под училище и, когда прибудет вновь определенный губернатор, убедить татарских слобод общество к ежегодному взносу на училище. При помощи Магометанскаго собрания начертать план учения и вообще устройства». Вместе с учителем татарского языка Казанского университета И.Хальфиным он разработал план мусульманского пансиона для подготовки будущих студентов в татарское училище, установил связи с татарскими купцами. Поначалу, считал профессор, это будет небольшое училище, но через несколько лет следует «более и более распространить оное, и притом так, чтобы нижние классы остались навсегда в сем училище». Старшие же классы образовали бы мусульманскую гимназию или мусульманский факультет университета [3]. Однако проект был категорически отклонен Министерством народного просвещения. Учащихся надо было исключать из податного состояния, однако, заключал Голицын, «…на сие не имеется законного постановления, а число таковых детей… было бы слишком велико» [6, с. 66].

В промежутке с 17.12.1820 г. по 13.11.1822 г. Министерством народного просвещения было принято решение об открытии училищ по методу взаимного обучения в Казанской и Астраханской губерниях для обучения татар русскому языку. Так, проект Мухтасипа Ниязова предполагал учреждение в Астрахани училища взаимного обучения для татарских детей. Данное предположение не могло иметь успеха ввиду того, что в училище взаимного обучения должны были изучаться таблицы из Священного Писания, а татары, как магометане, никак не могли и не хотели допускать своих детей к этим занятиям. Самым приемлемым власти считали учреждение в Астрахани обыкновенного училища Российского языка для татарских детей» [3, с. 24–25].

Автором еще одного проекта был купец 3-й гильдии Мухетдин Сеит-Бурганов, который предполагал создание большого Татарского училища в Чистополе (1820 г.). Школа предназначалась для 250 учеников. Инициация данного проекта, считается, принадлежит Казанскому университету. Татарские купцы, в отличие от духовенства, были более заинтересованы в том, чтобы их дети получили светские знания, в том числе знание русского языка. Программа обучения включала также изучение истории Востока и России, физики и географии. Мухетдин Сеит-Бурганов заверил аксакалов, что Казанский университет во многом поможет по учебной части, будут переведены ученые книги на татарский язык (новая арифметика, российская история), изданы учебники по татарской грамматике, лексике и другим полезным предметам. В Чистопольском Большом татарском училище предполагалось преподавать богословские, философские, исторические науки, словесность и языки. Программой предусматривалась татарская и арабская грамматики, чтение татарских книг. Кроме этих предметов впоследствии планировалось ввести: 1-е – арифметику по руководству российских сочинителей; 2-е – историю Российского государства; 3-е – всеобщую и российскую географию и 4-е – учение грамматическое российского языка [2]. Был разработан устав, распорядок занятий, функциональные обязанности директора, смотрителя, учителей, подготовлены письма от татарских купцов и обывателей с обещанием финансовой поддержки. Однако и эта возможность создания мусульманского училища была опровергнута.

Не удостоился одобрения и проект заведующего Казанским главным училищем А.Пятова (1816 г.). В нем предусматривалось некоторое обновление мусульманского конфессионального училища, при этом предполагалось сохранить его богословскую сущность и сблизить с официальными государственными школами. Автор проекта исходил из необходимости подчинения национальных школ университету.

Проект департамента духовных дел иностранных исповеданий предполагал учреждение мусульманских школ при «Казанской гимназии». Проект организации в Казани «Восточного института», выдвинутый М.Магницким, также был отклонен Министерством народного просвещения. Так окончились попытки реформирования мусульманской школы России в первой четверти XIX века. Однако

идея синтеза мусульманской и европейской учености, высказанная тогда, возродилась в практике нового поколения татарских и российских просветителей второй половины XIX века, таких как Ш.Марджани, К.Насыри, Х.Фаизханов и др. Проекты начала XIX века наряду с религиозным образованием брали за основу светское, планы и программы русских учебных заведений или же исходили непосредственно от них, это обстоятельство не могло в тех условиях не вызывать определенную настороженность татарского населения к русскому просвещению. В проектах организации светских учебных заведений татары видели козни миссионеров, покушающихся на их обычаи и нацеленные на русификацию.

В дальнейшем татарские просветители второй половины XIX века предпринимают шаги, нацеленные уже на расширение светской образованности через существующие татарские школы, но путем коренного изменения содержания и характера их деятельности. Зачинателем этого направления был Ш.Марджани, который выступил с предложением об изъятии из существующих конфессиональных школ старых бесполезных книг схоластического содержания, введение преподавания светских наук, изучение русского языка и использование в преподавательской работе татарского языка. Кроме того, он предпринял ряд шагов с целью упорядочения жизни татарских мектебе и медресе. Впервые им для шакирдов медресе были разработаны правила внутреннего распорядка. Несмотря на передовые взгляды Ш.Марджани, учебный план его медресе принципиально не отличался от других. В первую очередь это было связано с тем, что основное внимание в образовательном процессе нужно было уделять подготовке шакирдов к диспутам и дискуссиям, которые подразумевали хорошее знание логики и каляма. Естественно, если бы Ш.Марджани преподавал методами, описанными в книге «Мукаддиме», то большинство учеников покинуло бы его медресе. Ш.Марджани часто говорил о несостоятельности программ и необходимости их пересмотра и изменения. На многих уроках он давал информацию об арабской и персидской литературе, истории ислама, истории татар и о биографии известных ученых. Однако боязнь отстать по предметам для диспутов заставляла его уделять большее значение основным предметам программы. Соревнования между медресе, по мнению Ш.Марджани, «свели на нет все планы об организации обучения, обдуманные им в Бухаре» [10, с.100–103].

Кроме того, Ш.Марджани был сторонником изучения русского языка и знания законов государства основной нации, под которым жили тюркские народы. Знание русского языка он считал приобщением к богатствам культуры. Поддержка со стороны Ш.Марджани открытия в Казани русско-татарской учительской школы вызвала неодобрение мусульманского духовенства. Его обвиняли в измене и грехопадении. Несмотря на благие намерения служения народу, они косо смотрели на его инициативу и считали, что его религиозные уроки – преступление против ислама [10. с. 115, 119]. Однако время все ставит на свои места. Имена и дела Ш.Марджани, Х.Фаизханова и других просветителей, их вклад в просвещение татарского народа не забыты. Об этом отчетливо свидетельствуют строки из письма (1894 г.) имама Джамаледдина из д.Сендуково Симбирской губернии, в котором говорится об ответственности мусульман г. Казани за развитие национального образования: «… в наших мектебах валится и все приходит в упадок. Между тем ежегодно немалая сумма зекята (пожертвований) идет в обращение, но без толку и пользы для общественного дела. Когда-то об упорядочении общественных дел наших думали в С.-Петербурге – Х.Файзуханов, в Казани – мудеррис Шигабетдин, в Уфе – Селим-Гирай мурза, но не успели провести в жизнь свои проекты улучшений. Не следует ли подумать о том теперь?» [7, с.75].

Ярым противником схоластической системы обучения был К.Насыри. «Учащиеся наших медресе, – пишет он, – десять-пятнадцать лет тратят на изучение логики (в старой школе как средство ведения схоластических споров). Но в жизни одна логика не достаточна. Тут нужно еще знание этики, юриспруденции, географии, геометрии и астрономии. Требуется также знание ремесла, промышленности и управления. Основу этих наук дают математика и естествознание, но у выпускников медресе по ним нет никаких сведений…» [1, с. 171–172]. Наряду с критикой старой системы образования татарские просветители выдвигают идею коренной перестройки работы школ и медресе, изгнания из них духа фанатизма, введения преподавания естественных и общественных наук, изучения русского языка и ведения преподавания на родном языке. В современных условиях, пишет К.Насыри, далеко не достаточны науки и знания, которые изучаются испокон веков; если мы не хотим отсталости, должны последовать примеру тех народов, которые тратят

силу и энергию на освоение современных достижений науки [1, с. 172]. Он активно ведет преподавательскую деятельность, пишет учебники по математике, географии, гигиене, татарскому и русскому языкам. По совету инспектора В.В.Радлова, К.Насыри открывает начальную школу для татарских детей с преподаванием в ней русского языка, которая должна была стать первым шагом в интеграции к европейской научной мысли. Он был тем ученым-языковедом, учителем языка, усилиями которого были заложены фундаментальные основы современного татарского языка.

Более радикальный проект школьной реформы был предложен учеником и единомышленником Ш.Марджани Х.Фаизхановым. Будучи лектором восточных языков Санкт-Петербургского университета, он разработал проект «Большого медресе» для Казани. В данном проекте он предлагал концепцию светского образования, синтезировав опыт русской и европейской системы. В проекте предусматривались следующие ступени образования: 1) повсеместная начальная этноконфессиональная школа; 2) татарская светская средняя школа, практически с аналогичными предметами обучения в русской гимназии; 3) русское высшее учебное заведение [4, с. 922].

Проект В.В.Радлова по созданию в Казани «Татарского учительского института», организация которого мотивировалась необходимостью привлечения к подготовке преподавателей для национальных школ, по мнению Мухитдинова, «… является точной копией проекта Х.Фаизханова и Ш.Марджани или составлен под сильным их влиянием» [8, с. 123]. Однако и эти проекты были отклонены. Позже В.В.Радлов добился организации Казанской татарской учительской школы и дальнейшие процессы модернизации национальной системы образования были неизбежны.

Таким образом, несмотря на ожесточенное сопротивление приверженцев старого, идеи М.Хусаинова, П.Кондырева, Ш.Марджани, Х.Фаизханова и других о реформе школьного дела оказали на умы людей сильное воздействие. Эти идеи постепенно все шире распространялись среди масс и подготовили почву для осуществления более радикальных изменений в этом деле. Во второй половине XIX века правительство вело активную образовательную политику в области образования нерусских народов. Предусматривалось введение новой системы получения татарским населением светского русско-

го образования: двуязычное начальное, русское среднее и высшее. Вторжения власти в сокровенную область религиозной жизни – сферу конфессионального образования вызывали недовольство и протест как со стороны духовенства, так и простого населения. Поэтому нововведения воспринимались не просто. Несмотря на неоднозначность и противоречивость конфессиональному образованию идей первых просветителей, все их написанные и сказанные мысли распространялись среди населения и в дальнейшем дали толчок новому движению. И.Гаспринский, Г.Баруди, Х.Максуди и другие способствовали дальнейшему развитию идей первых реформаторов. С каждым годом вопрос о реформе школы и светского образования среди татар носил более острый характер и расширял свое влияние, что в дальнейшем трансформировалось в новое джадидистское движение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллин Я.Г. Татарская просветительская мысль. – Казань: Иман, 2002. – 305 с.

2. Вишленкова Е. Профессор Петр Кондырев: «Магометанам необходимо, по мнению моему, особенно высшее училище…» // Эхо веков. – 1998. – 3/4. – С. 29–55.

3. Ислемисова Р.М. Образовательная политика Министерства внутренних дел Российской империи в первой половине XIX в. по отношению к татарскому населению Астраханской губернии // Известия Кабардино-Балкарского государственного университета. – 2015. – Т. 5. – № 2. – С. 22–27.

4. История татар в семи томах. Том VI. Формирование татарской нации. XIX – начало XX в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2013. – 1172 с.

5. Мазитова Н.А. Изучение Ближнего и Среднего Востока в Казанском университете (первая половина XIX в.). – Казань: Изд-во Казанского университета, 1972. – 225 с.

6. Михайлова С.М. Казанский университет и просвещение народов Поволжья и Приуралья (XIX век). – Казань: Изд-во Казанского университета, 1979. – 224 с.

7. Модернизационные процессы в татарско-мусульманском обществе в 1880-е – 1905 гг.: документы и материалы / Сост. И.К.Загидуллин, Н.С.Хамитбаева, Л.Ф.Байбулатова, Х.З.Багаутдинова. – Казань: Изд-во «Яз», 2014. – 532 с.

8. Мухитдинов Н.К. Проекты организации средней школы европейского типа для татар в XIX в. // Вестник научного общества татароведения. – 1930. – № 9–10. – С. 127–129.
9. Фукс К. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях. – Казань: Университетская типография, 1844. – 131 с.
10. Шиһабетдин Мәрҗани / Төз. Р. Мәрданов, Р. Миңнуллин, С. Рәхимов. – Әлмәт: Рухият, 1998. – 175 б.

IDEAS FOR REFORMING MUSLIM EDUCATION IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Sadykov Shamil,
Candidate of Pedagogical sciences,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
mergen777@mail.ru

This paper discusses the projects of reforming the Muslim education in the first half of the 19th century. Some liberal transformations in the early 19th century were the impetus for the modernization of the Muslim school, on the base of synthesis of Muslim and European science. The main idea of the projects was the organization of secular education by preserving ethnical and religious traditions. Kazan University and its teachers played a significant role in spreading these ideas. Tatar educators and spiritual leaders such as S.Marjani, M.Husainov, H.Faishanov and others took an active part in the elaboration of projects for the development of national education of the Tatars. However, the Imperial government did not approve these projects and ignored all the initiatives of the Tatars.

Keywords: projects, secular education, Muslim school, Tatar educators, Kazan University, educational reform.

УДК 069

ТР МИЛЛИ МУЗЕЕНДА
ТАҺИР ИЛЬЯСИ КОЛЛЕКЦИЯСЕ

Абзалина-Җәбәли Рәмзия Әсрар кызы,
Татарстан Республикасы Милли музее, Казан

Мәкаләдә татар галиме Таһир Әхмәтҗан улы Ильясовның Татарстан Республикасы Милли музеенда сакланган коллекциясендәге предметлар тасвирлана. Т.Ильяси һәм аның кызы Наҗия Ильясованың тәрҗемәи хәлләренә караган мәгълүматлар китерелә.

Төп төшенчәләр: Таһир Әхмәтҗан улы Ильясов, Татарстан Республикасы Милли музее, документлар, коллекция.

2018 елда татар галиме Таһир Әхмәтҗан улы Ильясовның тууына мөселман һиҗри календаре буенча 140 ел тулды. Татар мәгърифәте өчен күпме көч һәм иҗтиһад кылган бу хөрмәтле шәхес турында хәбәр итүне үземнең изге бурычым дип исәплим.

Наҗия апа Ильясованы (Таһир Ильясиның кызы) озатканнан соң, аның Адоратский урамындагы фатирыннан алып кайткан кайбер әйберләре Татарстан Милли музеенда сакланалар. Аларны без аның туганы Шамил Ильясов рөхсәте белән Суфия апа Габдулла кызы Мостафина һәм аның кызы Гөлзада Гомәр кызы Мостафина аркылы кабул итеп алган идек.

Наҗия апа Ильясова әтисе китапханәсен өлешләп-өлешләп университет һәм Милли китапханәләргә тасвирлап тапшырып килгән. Безгә кергән илле китап аның үзенеке һәм әтисеннән калган берничә иң кадерле дип исәпләнгән экземплярлар. Алар арасында әтисе төзеп, 1912 елда I томын бастырып чыгарып калдырган 824 битле «Әл-муфидә» исемле гарәпчә-татарча сүзлек, һәр зыялы кешенең китапханә түрендә булган Хисаметдин Мөслименең «Тәварихе Болгария»се, Хуҗа Насретдин тарихы «Ләтаиф», иллюстрацияләнгән «Бабурнамә китабы», «Миң дә бер кичә»нең Фатих Халиди бастырып чыгарган варианты, 1889–1890 елларда Төркиядә чыккан «Рәсемле газета» төпләмәсе, «Кәлилә вә Димнә»нең 1957 елда И.Ю. Крачковский тәрҗемәсендә чыккан экземпляры.

Габделгалләм Фәезхан тәрҗемәсендә 1904 елда басылып чыккан «Тутыйнамә» китабы белән «Бабур-намә» Наҗия апаның соңгы көннәренә кадәр өстәлендә тора иде.

«Камус истилахат гыйльмия» исемле Анджимни дигән оешма тарафыннан 1914–1915 елларда Истамбулда бастырылган французча-төрекчә сүзлекнең беренче бүлеген Таһир Ильяси күренекле галим Әхмәдһади Максудига бүләк итү өчен язып 1927 елның 12 мартында әзерләп куйган: «Камус гыйльмиялә рдән беренче бүлекне һәдия итдекләре мөнәсәбәте илә бу нөсхәне Һади әфәнде Максуд хәзрәтләренә тәкъдим иттем. 12 март 1927 ел. Таһир Ильяс». Ниндидер сәбәпләр аркасында һәдиясе адресатына барып ирешми үзендә калган. Китапханәдә Габдулла Тукайның «Күңел җимешләре» китабының үзе исән чакта 1911 елны басылып чыккан нөсхәсе. Сөнгатулла Бикбулатның «Мубда-аль-кыйраәт» («Мәгариф» нәшрияты, 1917 ел) – башлангыч сыйныфларда уку әсбабы, 1922 елда басылган «Әдәби ярдәм» мәҗмугасы (Казан, Дәүләт тип., 1922) Әл-гарәб каблъали ислам – гарәпләрнең ислам динең кабул итүгә кадәрле тормышлары турындагы китаплар Таһир Ильяс милкендә булганнар. «Әдәби касыйдәләр» 1908 елда Н.И. Харитонов типографиясендә басылган. Матур гына җыйнак итеп эшләнгән бу китапның төзүчесе Мөхәммәдия мәдрәсәсе мөгаллимнәреннән. «Т.К.» инициаллары белән бирелеп, соңыннан «Таһир Ильясов. Каенлый» дип каләм белән өстәп куелган. Ни өчен «Каенлый» икәнен түбәнгедә китереләчәк автобиография һәм аңа Наҗия апа өстәп язган биографик белешмәләрдән аңлашыла. Наҗия апа Таһир кызы Ильясова татарча да, гарәпчә дә камил белсә дә, хәзерге вәзгыятьне алдан күреп, бу белешмәләрне русчага күчереп, үзенекен дә русча язып куйган.

«В своей краткой автобиографии он писал:

Я, Ильясов Тагир Ахмедзянович, родился в 1881 году в деревне Индерка Саратовской губернии, Кузнецкого уезда, Сюзюмской волости, где и получил среднее образование.

С 1893 года по 1897 год в Хвалынском уезде, потом с 1897 года по 1903 год в Казани в «Медресеи Мухаммадия» получил среднее и высшее образование.

С 1903 года по 1906 год был в Аравии и Египте, где я усовершенствовал свое знание арабского языка и литературы, знакомился с живыми арабскими наречиями и их культурной жизнью. Там я

особенно интересовался и занимался вопросом отношения древнеарабского языка к новому и собрал словарный материал по новоарабскому языку. Этот материал тем более важен, что многие слова, собранные мною, до сих пор не вошли в состав старых арабских словарей.

Продуктом этого путешествия явился словарь под названием «Арабско-татарский разговор».

В 1907 году, вернувшись оттуда в Казань, я начал преподавать в «Медресеи Мухаммадия» арабский язык, литературу, современную и арабскую математику. Мои занятия в этом медресе продолжались до 1916 года.

В это же время мною напечатаны: «Алгебра» на татарском языке, «Сборник арабских стихов», «Сравнение древнеарабских мер и весов с современными», полный арабско-татарский словарь под названием «Альмуфид».

Кроме того, участвовал в издании сборника в честь татарского историка Шигабутдина аль-Марджани рядом статей и исследованием его жизни и сочинений.

В 1916 году я был приглашен для преподавания арабского языка в медресе «Хусаиния» в Оренбурге. В этом медресе с 1916 года по 1918 год, потом до настоящего времени в Татарском институте народного образования в Оренбурге состоял преподавателем арабского языка и математики.

В Оренбурге я написал «Татарско-арабский словарь».

23 сентября 1921 года.
Т. Ильясов»

К собственной автобиографии Ильясова Тагира Ахмедзяновича следует добавить, что в связи с Первой мировой войной в 1915 году в стране проводилась отправка на фронт старших возрастов. От мобилизации освобождались деятели религиозного культа. Ильясов Т.А., в то время учитель в «Медресеи Мухаммадия», также подлежал мобилизации. Ему пришлось согласиться на почетное предложение занять должность ректора высшего медресе «Хусаиния» в Оренбурге с одновременным исполнением обязанности муллы мечети при медресе. Это освобождало его от мобилизации, и он со своей семьей переезжает в город Оренбург.

Осенью 1921 года он возвращается по семейным обстоятельствам в Казань и недолгое время преподает арабский язык в «Академии восточных языков».

В Оренбурге после Октябрьской революции был возведен в ранг профессора математики, а в Казани, в «Академии» – в ранг профессора арабского языка и литературы.

Написанный им в Оренбурге «Татарско-арабский словарь», по-видимому, не был издан (напечатан). Произведения его: «Сборник арабских стихов» («…») подписан им инициалами «Т.К.» («…»), а в «Сравнении…» («…») подписан «Тагир Каенный» в связи с тем, что его предки – Ильясовы проживали в деревне Каенлык Буинского района ТАССР.

Из полного арабско-татарского словаря «Альмуфид» издан только первый том. Продолжение «Альмуфида» в настоящее время утрачено.

Во время голода в Поволжье, в 1922 году он командируется Центральным комитетом помощи голодающим при ВЦИКе в Турцию и Египет для сбора помощи в этих странах.

Возвратившись из этой поездки осенью 1922 года, он отходит от преподавательской работы и служит только муллой в мечети «Марджани» в Казани, так как совмещать их не разрешалось.

В 1926 году в составе делегации мусульман Советского Союза он командируется на Всемусульманский съезд в Саудовскую Аравию в город Мекку.

В 1929 году он отказывается от службы в религиозном культе, но не имея возможности устроиться на работу, в 1930 году в январе (или в феврале) уезжает к матери в Саратовскую область.

После отъезда из Казани в феврале 1930 года был арестован и заключен на 5 лет в лагерь. Через два с половиной года был освобожден из лагеря и выслан в Вологодскую область, где и умер в мае 1933 года.

Что касается его семьи, то он был женат на внучке известного Шигабутдина Марджани (на дочери Галии Шигабутдиновны) – Нагиме Сафиулловне Абдуллиной.

В совместной их жизни родились четверо детей: в 1911 году – сын Анас, в 1914 году – Рашид, в 1917 году – сын Амин и в 1919 году – Назия.

Анас умер, не дожив до двух лет.

Амин – кандидат географических наук, погиб в 1966 году в автоаварии во время служебной командировки, в должности начальника отдела Управления гидрометслужбы Киргизской ССР, преподавателя гидрологии Киргизского государственного университета.

Рашид с июля 1941 года на военной службе, участник Великой Отечественной войны, в настоящее время майор Советской Армии в отставке.

Я, Назия, окончив в 1941 году Казанский государственный университет с дипломом астрофизика, преподавала в средней школе математику.

Все трое детей его при жизни отца начали учиться в русской школе. До поступления в школу в раннем детстве обучались дома татарской грамоте (с арабским шрифтом тогда), занимались основами арабского языка. Кроме того, отец вел беседу с детьми на научные темы по математике, физике, астрономии и т.д. Полученные в детстве научные представления помогли впоследствии его детям в дальнейшей учебе.

В этом году исполняется 100 лет со дня его рождения.

19 IX 1981 г.

Н.Т. Ильясова

Аңлаешлырак булсын өчен, Нәҗия апа үзе турында да түбәндәге белешмәне биреп калдыра:

«Я, Ильясова Назия Тагировна, родилась 24 августа 1919 года в городе Оренбург (ныне город Чкалов) в семье преподавателя математики.

В 1923 году переехали в Казань к родителям моей матери.

В 1928 году я поступила в 19-ую школу I ступени, по окончании которой в 1932 году перешла в школу № 2 Сталинского района.

Окончив 8-й класс, в 1936 году поступила на IV курс рабфака при КГУ, а в 1937 году – на физико-математический факультет КГУ, который окончила в 1941 году.

С сентября 1941 года начала работать в Институте горного дела АН СССР, исполняя вспомогательную работу инженерного порядка. В связи с переездом этого Института в ноябре того же года я перевелась в Институт теоретической геофизики АН СССР, где работала младшим научным сотрудником до реэвакуации Института в Москву в октябре 1943 года на полставки в астрономической обсерватории имени Энгельгардта. В ноябре месяце 1943 года находи-

лась в Москве по вызову ИТГ АН СССР, но не имея возможности (по семейным обстоятельствам) обосноваться в Москве, вернулась в Казань и с января 1944 года начала работать в КГУ в должности старшего лаборанта на кафедре астрономии. По плану работы за 1950 год я должна была вести наблюдения на загородной обсерватории, но ввиду слабого здоровья, уволилась из университета и в данное время нигде не работала.

Ильясова»

Музейда Таһир Ильяснең ике тартмадан торган минераллар коллекциясе саклана. Алар 1914 елда Екатеринбург шәһәрендә туплап сатуга таратылган булган. Кайбер оялары буш. Шуларны икенесенә ул 1905 һәм 1926 елларда хаҗга баргач алып кайткан Мәккә һәм Мәдинә ташларын урнаштырган. Аларның берсен хатыны Нәгыймәгә, икенчесен кызы Нәҗиягә истәлек итеп бүләк иткән. Коллекциянең аңлатма каталогының 8 һәм 9 битләрендә бик матур һәдия язулары да бар:

«№ 151 – Мәдинә Мөнәвәрә янында булган Өхед тавында алган бер таш. 1905 нче ел җәй көнендә Мәдинә Мөнәвәрә дә вакытта Өхед тавында тәзкирәт үзем алган идем. Нәҗиямә һәдия кылдым. Таһир Ильяс».

(9 бит) Каталог к коллекции минералов. Екатеринбург. Типография М.М. Доброхотовой, 1914 г.

«№ 152. Иң саф, иң чын сөрмә ташы. 1926 ел. Мәккә Мөкәрәмәгә умрага барган чагымда Хәрам Шәрифнең «Баб сәлам» исемдәге капкасы янында сөрмә уып сатып тора торган һиндстанлы сөрмәчеләрдән алдым. Моны махсус савытларда төеп, уып, порошок ясап саталар. Бу ташны мөхтәрәмә рафикам Нәгыймәмә һәдия кылдым. Таһир Ильяс (8 бит).

Шәхси коллекцияләрдә сакланган фотолардан икесе 1926 елгы сәфәр хатирәсе. Бу 1926 елга газета өчен алынган фотода Таһир Ильяс бер төркем мөселманнар арасыннан уңнан икенче кеше. Бу фотографиянең астында: «Делегация Советского Союза, выехавшая на всемусульманский съезд в июне в Мекку. Одновременно открывается в Каире другой всемусульманский съезд, инсценируемый англичанами, желающий превратить его в исполнителя своих империалистических целей. Съезд в Мекке заявит протест советских мусульман против съезда в Каире. На снимке – делегация мусульман в конторе Совторгфлота в Одессе.

Икенче фотокопия астына Таһир Ильяс кулы белән язылган: «Съезддан кайткан чакта Истанбулда мәшһүр Шаһбал фотографында алынган рәсем. Уң яктан: Муса Биги, Хаҗи Салих, Кәшшаф Тәрҗемани, Миһри Мәгъкули, Таһир Ильяс».

Бу зыялы биш зат карашында бүген без никадәр сабыр көче, тынычлык белән бергә Адәм балаларының Дөньяга хәлифә итеп яратылу җаваплылыгын бер гасыр аркылы тоябыз.

Таһир Ильяснның музейдагы коллекциясендә иң мөһим әйберләренең берсе – аның «1922 ел сәфәре» дип аталган көндәлек дәфтәре.

Ул зәңгәр тышлы шакмаклы дәфтәргә татарча кара кара, гарәп хәрефләре белән язылган, 123 биттән тора.

Хронологиясе:

«1921 ел көз көне Оренбург шәһәрендә татар институтын һәм 2 нче номерлы мәчеттә булган имамлыклы истигъфа кылып, бөтенләй Казан шәһәренә кайтып киттем… 16 сентябрь җомга көн җомга намазыннан Казанда иске зират өстенә салынган 17 нче номерлы агач мәчеттә имамлык итә башладым…», – дип башланып, «6 октябрь, җомга көн. Бу сәфәрләрдән кулымда булган документлардан паспортымны Истанбулда алып калдылар, фәкать паспортка ябыштырылган рәсемле бер шәһадәтнамәне ертып алып калган идем, югалмасын өчен аны монда ябыштырам. Шулай ук аннан башка берничә шәһадәтнамәне дә монда беркеттем. Аллаһ Тәбарәкә Тәгалә хәерле тәзкирә кылгай иде», – дип бетә. Ябыштырган рәсемнәр, документлар берсе дә сакланмаган, урыннарында җилем эзләре генә калган.

Наҗия апа Ильясова бу көндәлекнең мөһимлеген аңлап аны гарәп хәрефләре белән берничә тапкыр күчереп төрле саклау оешмаларына тапшырган да булган, бездәгесе төп нөсхә.

Бу көндәлек битләре арасыннан алтынсу хәрефләр белән басылган никахка чакыру кәгазе килеп чыкты. Анда: 1329 нче елда 8 мөхәррәм 26 декабрьдә якшәмбе көн 12 сәгатьтә һәдиягә фатиха бирергә керем кылуынызны үтенәмен. Дагия: мулла Сафиулла әһәле Галия, – диелгән. Астарак гади карандаш белән Наҗия апа энҗе бөртеге кебек рус хәрефләре белән «1911 ел, Әнием туе. Н.И.» дип язып куйган.

Таһир Ильястан калган әйберләр арасында кечкенә генә (150 граммлап булыр) бер шешә «зәм-зәм» суы килеп чыкты. Аның

бөкесе пыяла булып, ачып булмаслык дәрәҗәдә ябышкан иде. Суфия апа Мостафина белән аны ватып ачып, суын бергә эчтек.

Әнисе ягыннан хөрмәтле газиз Җәбәли якташым турындагы шушы минем истәлекне дә Аллаһ Тәбарәкә вә Тәгалә хәерле тәзкирә кылса иде.

КОЛЛЕКЦИЯ ТАГИРА ИЛЬЯСОВА В ФОНДАХ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Абзалина Рамзия Асраровна,
Национальный музей Республики Татарстан, г. Казань

В статье описываются предметы из коллекции татарского ученого Тагира Ахметзяновича Ильясова, которая хранится в фондах Национального музея Республики Татарстан. Приводятся биографические сведения о Т.А.Ильясове, а также о его дочери – Назие Ильясовой.

Ключевые слова: Национальный музей Республики Татарстан, Тагир Ильясов, Назия Ильясова, документы, коллекция.

TAGIR ILYASOV'S COLLECTION IN THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF TATARSTAN

Abzalina Ramziya,
National Museum of the
Republic of Tatarstan, Kazan

The article describes the items from the collection of the Tatar scientist Tagir Ilyasov, which is stored in the National Museum of the Republic of Tatarstan. The biographical information about T.A.Ilyasov, as well as about his daughter, Nazie Ilyasova, are given.

Keywords: National Museum of the Republic of Tatarstan, Tagir Ilyasov, Nazia Ilyasova, documents, museum collection.

УДК 37

АВЫЛ МӘДРӘСӘЛӘРЕНЕҢ ТАТАР МӘГАРИФЕ ТАРИХЫНДАГЫ РОЛЕ

Салахова Эльмира Кадим кызы,
тарих фәннәре кандидаты,
ТР ФА Ш.Мәрҗани исем. Тарих институты, Казан,
ilsalah@mail.ru

Мәкалә авыл җирләрендә урнашкан уку йортлары – мәдрәсәләр тарихын өйрәнүгә багышланган. Автор үз алдына авыл мәдрәсәләренең татар мәгарифе үсешендә токан урынын, аларның мөһим эшчәнлеген күрсәтүне максат итеп куя. Акъегет авылы мәдрәсәсе мисалында XIX йөз ахыры – XX башында авыл мәдрәсәләрендә балаларны укыту системасының оештырылуы, шәкертләрнең белем дәрәҗәсе күрсәтелә. Шулай ук югары уку йортлары дәрәҗәсендәге мәдрәсәләрне оештырган аерым шәхесләр турында да мәгълүмат бирелә.

Төп төшенчәләр: татар мәгарифе, җәдидчелек, Шәфигуллиннар, мәдрәсә белеме, татар халкы тарихы, мәдрәсә.

Татар мәгарифенең туу һәм үсеш проблемасын өйрәнү, аның югарылык дәрәҗәсен күрсәтү – татар тарихында иң мөһим һәм дә җитди фәнни проблема. Мәгариф торышы, аның үсеш, үзгәреш этаплары халыкның йөзен, аның тарихтагы ролен билгеләүче фактор. Кызганычка каршы, хәзергә кадәр бу проблеманың бөтен барлыгы белән өйрәнелмәве, аңа тиешле бәя бирелмәвенең кайтавазы буларак хәзерге вакытта татар теленә, аның мәгарифенә хас булмаган ситуация тууга бер сәбәп булуны да таныргa кирәк. Татар мәгарифе үсешенең чынбарлыгын күрсәтә алмауның да үз аңлатмасы бар. Совет заманында аны бар булганы белән өйрәнү, күрсәтү шул чор сәяси вәзгыятенә туры килмәве белән бәйле иде. Татар мәдрәсәләре искелек калдыгы, шәкертләр бар гомерләрен дога ятлауга гына багышлаган мескен җаннар итеп күрсәтелде. Өйрәнелмәүнең тагын бер проблемасы – ул мәгариф, мәдрәсә хәлләрен эчке яктан яктырткан чыганакларның, беренчедән, аз санда саклануы, икенчедән, булганнарын да укый алырлык, гарәп язуында язылган кульязмалар белән эшләүче белгечләрнең санаулы гына

булуы. Мондый темаларны бер яклы чыганаклар – урыс телле архив документлары, бу мәдрәсәләрне тикшереп торган, татар мәгарифенең һәр үсеш адымы борчыган инспекторларның документ, хатлары аша гына өйрәнү зур хата икәнен танырга кирәк. Кызганычка каршы, татар тарихындагы күп кенә проблемаларны яктыртканда шул хаталы юлдан бару гадәти күренешкә әйләнеп китте.

Татар халкының мәгарифе туу һәм үсеш тарихын, аның халык буларак дәрәҗәсен күрсәтү өчен татарлардагы гаять уникаль хәйриячелек тарихы белән берлектә тәкъдир итү кирәктер. Урыс уку йортларыннан аермалы буларак, татар мәктәп-мәдрәсәләре беркайчан да хөкүмәт хисабына яшәмәгән. Аларның кайсысының гына тарихын алсак та, аның нигезләнүе, яшәеше я мәхәллә халкы, я аерым хәйрияче исеме белән бәйле. Мәдрәсәләрнең күпчелеге әлбәттә бай катлам яшәгән якларда ачылган. Зур шәһәрләрдә сәүдә иткән, яисә башка эшкуарлык белән шөгыльләнгән байлар, гадәттә, туган җирләрендә мәдрәсә ачарга һәм аны тотарга тырышканнар. Авыл җирлегендәге атаклы мәдрәсәләрнең күпчелеге Казан артына туры килә: Кышкар, Курса, Мәтәскә, Түнтәр, Мамадыш ягындагы Сатыш мәдрәсәләре тирә-якка данлыклы булалар. Анда белем алу өчен татар баласы ерак-еракլардан килгән.

Фәнни әдәбиятта Казан, Оренбург, Уфа, Иж-Буби мәдрәсәләренең эшчәнлеге инде күпмедер өйрәнелгән, без алар аша татар мәгарифе куелышының югарылыгы хакында аларның уку-укыту программалары сөйли. Кайсы гына мәдрәсәне алсак та, андагы шәкертләр татар телендә уку белән берлектә, гарәп-фарсы, европа телләрен, шулай ук урыс телен дә өйрәнгәннәр, дөньяви фәннәр буенча төпле белем дә алганнар. Бу буш сүзләр генә түгел, бу хакыйкать, мәдрәсәләрнең уку программалары бар, бу чыганаклар шул хакта сөйли.

Инкыйлабка кадәрге татар мәгарифе һәм дә аның мәдәнияте турында сүз алып барганда галимнәр күбрәк Казан артына игътибар итәләр, нигездә шул яклар турында язалар, ә менә Тау ягы хаксыз рәвештә гел читтәрәк кала килә. Шунлыктан да, Казан арты мәгариф, мәдәни үзәк буларак күренә башлый, мәсьәләгә болай тар караш берничек тә акланырга тиеш түгел. Тарихчылар, тикшерүчеләр тарафыннан Казан артына аерым игътибар, беренчедән, бу як буенча сакланып калган документларның күбрәк булуы белән аңлатыла,

икенчедән, Казан арты – ул Казан ханлыгы җимерелеп, шәһәр халкы шәһәрдән куылганнан соң иң бай катламны, интеллегенцияне кабул иткән як. Бу да әлбәттә, роль уйный. Казан арты белән Тау ягын чагыштыруда Казан арты отышлырак позициядә булып чыга, әмма ләкин бу ике якны бербөтен татар тарихының ике бүленмәс өлеше итеп карау мантыйкка сыешлырак булыр иде. Аларны чагыштыру берничек тә дөрес була алмый.

1909 елгы мәгълүмат буенча Зөя өязендә 25, Чар өязендә – 5 мәдрәсә эшләгән, Тәтештә 112 мәктәп була, әмма ләкин бу өяздә бу вакытта мәдрәсә булуы хакында дәүләт документларында мәгълүмат юк [1; 139 б.]. Атаклы мәдрәсәләр дәрәҗәсендә үк булмаса да, XX гасыр башында Тәтеш өязенең Атабай, Идрәс-Тенки, Олы Кариле, Келәнче, Олы Тормы авылларында шактый көчле уку йортлары эшләгән. Идрәс-Тенки, Олы Кариле авылларында Әҗем мәдрәсәсен тәмамлаган Әхмәтҗан Габделгаффаров һәм Шаһимөхәммәд Нурмөхәммәтев укыталар, Келәнчедә Буа мәдрәсәсен тәмамланган Шиһабетдин Мифтахетдинев, Олы Тормыда Апанай мәдрәсәсе шәкерте Зыятдин Шәрәфетдинев, ә Атабайда Әҗем мәдрәсәсен тәмамлаган Шаһимөхәммәд Госманов белем бирә. Ул ысулы саутия методына нигезләнгән әлифба китабы авторы буларак билгеле. Аның бу китабы атаклы Оренбур сәүдәгәре Әхмәд Хөсәенов хәйриячелеге нигезендә нәшер ителә һәм дә бу китап җәдидчә укытучы уку йортлары, шәкертләргә адреслана.

XIX–XX башында Тау ягындагы иң зур, атаклы мәдрәсә, әлбәттә Акъегет авылы мәдрәсәсе була. Бу мәдрәсәне нигезләүче, соңгы көннәргә кадәр тотучы Шәфигуллиннар, аерым алганда, ике бертуган Шәфигуллинның берсе – Заһидулла Шәфигуллин була. Гомумән, Тау ягындагы күп кенә авылларның мәчет, мәдрәсә хәлләре бу шәхес исеме белән бәйле. Алай гына да түгел, алар исеме, аларның дин һәм мәгарифкә булган хәйриячелек гамәлләре Рәсәйнең ерак Себер якларына кадәр җәелә. Акъегет авылында гына да аның акчасына 3 мәчет һәм мәктәпләр төзелә һәм ремонтлана. Заманында атаклы уку йортының берсе булган – Чүти авылы мәдрәсәсе, мәчете тарихы да Заһидулла Шәфигуллин исеме белән бәйле. Язучы Зариф Бәширинең әтисе Шәрәфетдин заманының алдынгы карашлы мулласы буларак Заһидулла бай белән аралашып яши һәм аның белән яхшы мөнәсәбәттә була. Соңрак улы Зарифул-

ланы да Акъегет авылының җәдитчә укытучы заманча мәдрәсәсенә укырга бирә.

Ул сәүдәгәр, эшмәкәр генә түгел, ә җәдидче буларак бик ихтирамлы һәм танылган кеше була. Аны И. Гаспринский, Г. Баруди, Г. Апанаев кебек атаклы кешеләр бәяләгән. Аның тарафыннан салынган мәктәпләрнең һәммәсендә ысулы җәдидә берлә тәгълим ителә. «Тәрҗеман» мөхәррире Исмәгыйль Гаспринский җәнаблары халыкны ысулы саутиягә өндәгән вакытта иң башлап кабул итүче Заһидулла хаҗи булган» дип яза XX йөз матбугаты. [2; 6–7 б.]. Жандармерия документларында аның хакында «он был Галеевского и Иж-Бобьинского закала» [4; 6 а – 8 б кгз.], дип язылa.

Заһидулла Шәфигуллин 1870 елны үз туган авылы – Акъегеттә мәдрәсә ачып җибәрә. Башлангыч чорында ул башка дини уку йортларыннан берни белән дә аерылмый торган мәдрәсә була. Мәдрәсә үз яшәү дәверендә берничә мәртәбә төзекләндерелә, 1895 елда бина киңәйтелә, чөнки мәдрәсәдә укучылар саны XX йөз башында 300 кешегә җитә. Шәкертләрнең 70 ләбе ерактан килеп укучылар була. Чистай, Буа, Минзәлә өязе авылларыннан килгән балалар һәм яшүсмерләр укый. Хәтта ки, бер шәкертнең Владивостоктан да булуы мәгълүм. Читтән килгән балалар Шәфигуллиннар исәбенә яшәгәннәр дә, алар исәбенә тукланганнар да, белем бирү дә тулысынча алар исәбеннән була. Шәфигуллин бу гамәлләрен бик үк белдерергә теләмәгән, хәтта дәүләт чиновниклары кызыксынганда ул шәкертләрне үз исәбенә тотуын инкяр итә торган була.

Мәдрәсә утары тулы бер комплекстан торган, аның янында укытучылар яши торган ике катлы йорт, шәкертләр юыну өчен мунча, ашау өчен ашханә була, ашханәдә һәрвакыт чәй кайнап торган, шәкертләр теләгән вакытта кереп чәй эчә алганнар. Мәдрәсә комплексының янында алма бакчасы үскән.

1913 ел мәгълүматлары буенча бу мәдрәсәдә 9–18 яшьлек шәкертләр белем алган, бу вакытта аларның саны алдагы елларга караганда 2 тапкыр азрак – бары тик 114 шәкерт укыганлыны күренә. Шәкертләрнең ике тапкыр кимүениндидер сәяси, яисә һич кенә дә мәгариф эшләрендәге кимчелек белән бәйле түгел. Бары тик 1903–1913 еллар арасында Тау ягында берничә мәдрәсә ачыла, шул сәбәпле шәкертләр үзләренә якынрак мәдрәсәләрдә укуларын дәвам иткәннәр. Шәфигуллин химаячелеге нигезендә салынган шундый

мәдрәсә 1913 елның сентябрь аенда Чүти авылында эшли башлый, Тәтеш өязенең Чирмешән авылында да Садыйк Сабитов акчасына мәдрәсә ачыла һәм дә атаклы мәдрәсәләрнең берсе – Буа өязе Норлат авылында эшләп килә.

Заһидулла Шәфигуллин – җәдитче, ул милләт үсешен, аның киләчәген кайгыртучы милли интеллегенция вәкиле. Ул үзе укыйяза белмәсә дә, белем кирәклеген аңлаган, аңлап кына калмыйча, татар халкының киләсе буынарын белемле итүгә бар гомерен багышлаган фидакарь бер зат. Документларда: «Шафигуллин – убежденный сторонник распространения образования в мусульманской среде. При разговорах с должностными лицами Шафигуллин высказывает, что татары необразованны, некультурны и экономически оскудели и что только образование может сделать татар культурными и поднять экономический их уровень» [4; 1–2 кгз.], диелә.

Әлбәттә аның бу гаять киң кырлы эшчәнлеге барлык яктан да ризасызлык тудыра. Беренчедән, тирә-як авылларның муллалары җәдиди укуга шикләнеп, хәтта куркып караулары сәбәпле, әле шуның өстенә урыс класслары ачылу да, традицион карашлы халыкны да, руханиларны да шик-шөһрәгә сала. Икенче яктан, аның мондый кыю, батыр эшчәнлегеннән власть вәкилләре курка. Аларны бу якларда җирле халыкның татарлар кебек кебек үк төп өлешен тәшкил иткән, татарлар белән күп гасырлар бертугандай яшәгән, хәтта ки татарча сөйләшкән чуашларның мөселманлыкка чыгу, татарлашу куркынычы булуы борчый. Эше, гамәле белән көчле Шәфигуллиннар тарафыннан үз мөмкинлекләре, үз капиталы белән моны башкару куркынычы, әлбәттә, зур була.

Тагын бер үзенчәлекле кызык факт: Акъегет мәдрәсәсе уку программасында хәтта урыс классында да рус һәм гомум тарих дигән предмет булмый, ә аның урынына Шәрык тарихы укытылган. Әлбәттә бу гамәле дә бик аңлашыла, беренчедән, ул милләтпәрвәр шәхес, икенчедән ул Шәрыктә сәүдә иткән эшкуар. Бу да властьларны куркыта, шул ук Чебоксар өязе исправнигы болай дип яза: «Я лично убежден, что медресе в д. Акзегиово создано и поддерживается Шафигуллиным в целях религиозно-национального объединения мусульман» [3; 253 а – 255 а кгз.].

1897 елдан башлап Акъегет мәдрәсәсе җәдиди уку программасы белән эшли башлый. Мәдрәсә 1907 елда Икенче Казан укытучы-

лары корылтаеда эшләгән программа буенча, аерым алганда, Апанай мәдрәсәсе уку программасына якын программа белән укыта. Мәдрәсә 5 бүлектән һәм 2 сыйныфтан торган. Беренче класста курсны узу вакыты 3 ел, икенче класста уку курсы 7–8 ел дәвам иткән. Биредә гакаид, тәҗвид, ана теле, арифметика һәм башка предметлар укытылган. Укыту татар телендә алып барылган. Жандармерия документында «он большое внимание обращает на народное образование. В этом старается, чтобы муллы и учителя больше обращали внимание на обучение татарскому языку и светским предметам образования», диелә. [4; 6 а – 8 б кгз.].

Мәдрәсәдәге ысулы саутия методы белән укытуның нәтиҗәлелеген, файдасын, укыту дәрәҗәсен күрсәтү максаты белән дә ел саен ачык имтиханнар оештырылган. Имтиханнарга тирә-як муллалары, Чар һәм күрше өязләрдән мөхтәрәм кешеләр чакырылган. Бу ачык имтиханнарның башка төбәкләрдәге уку йортларының да җәдиди укыту ысулына күчәргә дәлил дә, этәргеч тә була.

XX йөз башында мәдрәсә мөгаллиме вазыйфаларын авыл мулласы Нурулла Ярулла улы үтәгән [5; 1 а кгз.]. Авылның бу беренче мулласы ике башлангыч бүлектә дәресләр алып барган. Дүрт өлкән сыйныфларда дин дәресләрен һәм башка предметларны башлангыч сыйныфларның рус теле укытучысы Фатыйх Сәйфуллин (Фатыйх Сәйфи-Уфалы) укыткан.

1912 елда мәдрәсә каршында рус классы ачыла, үз хисабына рус классы ачуны сорап Заһидулла Шәфигуллин чиновникларга 1908 елда ук мөрәҗәгать итә. Рус телен өйрәнү җирле халык арасында шактый популярлаша, теләүчеләр артканнан-арта бара. Бу класста 84 кеше белем алган өстенә, укырга килергә теләүчеләр тагын да 40 кеше була. Әлбәттә инде мәдрәсә берьюлы шулкадәр кешене сыйдыра алмый, шуңа да рус теле укытучысы Әхмәди Гордеев Шәфигуллин исәбенә рус телен укыту өчен кичке курслар ачарга рөхсәт бирүне үтенә. Әлбәттә инде, ризалык бирелми. Чиновник татарларга рус теле укыту белән аларның дөньяга чыгу, аралашу даирәсенең киңәюеннән шүрли.

З. Шәфигуллин авылда кызлар укыту эшенә дә нигез сала. Иң беренче итеп кызлар мәктәбен үз өендә, үз исәбенә ачып җибәрә. 1913 елга кадәр кияүгә чыгып, авылдан киткәнчегә кадәр кызларны

укыту эшенең башында озак еллар буе үз кызы Әсма тора [3; 253 а – 255 а кгз.].

Кызлар мәктәбенең дә үз бинасы барлыкка килә. Мәктәп югары очта тау башына салынган ике бер катлы бинадан торган. 1913 елга караган волость идарәсе документлары буенча күрсәтелгән вакытка монда 130 кыз белем алган, ә Шәфигуллиннар мәгълүматы буенча бу вакытта укучы кызларның саны күбрәк – 140 кыз була. Кызлар мәктәбендә дә рус классы эшләгән: 1912 едан башлап монда рус теленнән М. Салихова, ә татар классларында 1913 елдан башлап М. Камалова белем биргән [5; 6 а – 8 б кгз.]. Укытучылар өчен дә, укучылар өчен дә менә дигән шартлар тудырылган була. Ике укытучы укытучылар өчен махсус төзелгән бинада яшәгәннәр. Рус классларында уку срогы 4 ел булса, татар классларында уку срогының кысалары билгеләнмәгән була.

Гомер буе үз акчасына мәктәп, мәдрәсәне яшәткән Заһидулла Шәфигуллинның картлык көннәрендә бу уку йортларын тоту авырлаша башлый. 1910 елда 71 яшендә булган Заһидулла Шәрифуллин эшләренә ярдәм итүне үтенеп власть органнарына мөрәҗәгать итә [5; 6 а – 8 б кгз.]. Шәфигуллинның властьлар белән мөнәсәбәтләре нинди генә катлаучы булуга карамастан, аның мәгариф өлкәсендә гомерлек күрсәткән хезмәте алар тарафыннан да бәяләнгән. Хәтта аның мөрәҗәгатен канәгатьләндерелеп кенә калмыйча, Земство собраниесе исеменнән күпьеллык фидакярь хезмәте өчен бүләкләүгә тәкъдим ителә. Хөкүмәт тарафыннан да финансланганга, бу мәдрәсә соңгы елларда инде «Русско-татарская школа» буларак эшли. Аның бар эшләгән хезмәте 1917 елгы инкыйлаб килгәч, чәлпәрәмә килә. Шул кадәр хезмәт куйган 79 яшьлек хаҗи бабайны авылдан китәргә мәҗбүр итәләр, бәхетенә каршы ул шул елны үлә һәм үз туган авылы зиратында җирләнә. Ул төзеткән мәдрәсә бинасы 1929 елга яраксыз хәлгә килә һәм ябыла. Аның күргәзмә материаллары, географик карталар Норлат мәктәбенә алына. Мәгариф үзәге булган авылда укытырга бина булмау сәбәпле, бары тик дүртъеллык мәктәп кенә кала [6; 164 б.].

Бу уку йорты татар мәгарифе тарихындагы уку йортларының бары тик берсе, андыйлар бик күп була, һәрберенең тарихын барлау, аларның дәрәҗәсен күрсәтү татар мәгарифенең югарылын бәяләү булыр иде. Татарлардагы һәрбер уку йорты эше, һәр мулла-

ның ачкан мәктәбе тарих өчен әһәмиятле һәм кадерле. Хөкүмәттән бер тиен алмыйча, шуның өстенә әле төрле тикшерү, яла ягуларга каршы торып эшләнгән эш икәнен истән чыгарырга ярамый. Шул ук мәктәпләр, мәдрәсәләр татар җәмгыятенең киләчәген хәл итә торган бер үзәк була, беренчедән, алар мәгариф үзәге, икенчедән, иҗтимагый үзәк тә. Шул ук Акъегет авылы мәдрәсәсе XX йөз башындагы хәлиткеч чорда заманының алдынгы, прогрессив карашлы зыялыларын туплый, хәтта пропаганда максатында шул мәдрәсә шәкертләре халык арасында эшли. Шул исәптән, без белгән язучы Зариф Бәшировкә дә шул эш йөкләнә.

Акъегет мәдрәсәсенең кыскача гына тарихы нигезендә XIX йөз – XX йөз башында татар мәгарифенең югарылыгын каршы якта торучы жандармерия документларындагы фраза белән күрсәтсәк, аның югарылыгы, шул чорда мәгариф үсешенә, алгарышына гомерен багышлаган шәхесләрнең эшен бәяләүдә артыгын әйтеп булмас иде. Жандармерия документларында З. Шәфигуллин турында «в дни пресловутой свободы он мечтал иметь в своей деревне нечто вроде татарского университета» [4; 6 а – 8 б кгз.], диелә. Ягъни авыл җирендә, авыл мәдрәсәләрендә татарның инде университеты тудырылган була.

ӘДӘБИЯТ

1. Медресе Казанской губернии второй трети XIX – начала XX в.: сборник документов и материалов / Отв. сост. Л.В. Горохова; сост. Р.А. Гимазова, О.В. Федотова, Н.А. Шарангина. – Казань: Главное архивное управление при Кабинете Министров Республики Татарстан, 2012. – 288 с.
2. Русия сәүдәсе, 1913. Б. 6–7.
3. Татарстан Республикасының Дәүләт архивы (ТР ДА). 1 ф. 4 тасв. 5482 эш. 253 а – 255 а кгз.
4. ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 6183 эш.
5. ТР ДА. 160 ф. 1 тасв. 1834 эш. 1 а кгз.
6. Тимершин И. Акъегет авылы тарихы сәхифәләре. – Казан, 2001.

РОЛЬ СЕЛЬСКИХ МЕДРЕСЕ В РАЗВИТИИ ТАТАРСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Салахова Эльмира Кадимовна,
кандидат исторических наук,
Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, г. Казань,
ilsalah@mail.ru

Статья посвящена изучению истории татарских учебных заведений – медресе, расположенных в сельской местности. Цель автора – показать значимость и роль сельских медресе в развитии татарского просвещения. На примере одного из учебных заведений – Акзегитовского медресе показываются организация обучения детей в конце XIX – начале XX вв., уровень подготовки его выпускников. Также подчеркивается роль отдельных личностей в создании татарских учебных заведений высшего уровня, которые нисколько не уступали университетам того времени.

Ключевые слова: татарское просвещение, джадидизм, Шафигуллин, школьное образование, история татарского народа, медресе.

THE ROLE OF RURAL MADRASSAS IN DEVELOPMENT OF TATAR EDUCATION

Salakhova Elmira,
Candidate of Historical sciences,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
ilsalah@mail.ru

The article is dedicated to the study of the history of Tatar educational institutions (madrassas) located in rural areas. The aim of the author is to show the importance and role of rural madrassas in the development of Tatar education. On the example of Akzigit madrassah author shows the organization of education of children in the late 19th – early 20th centuries, the level of training of its graduates. It also emphasizes the role of individuals in the creation of Tatar higher education institutions, which can be compared with the universities of the time.

Keywords: Tatar education, jadidism, Shafigullin, school education, history of the Tatar people, madrassa.

УДК 37

ДӨНЬЯВИ БЕЛЕМ АРТЫННАН (ТАТАР СТУДЕНТЛАРЫ ЧИТ ИЛ УКУ ЙОРТЛАРЫНДА)

Мортазина Ләлә Рәис кызы,
педагогика фәннәре кандидаты,
ТР ФА Ш.Мәрҗәни исем. Тарих институты, Казан,
lyalyatur@mail.ru

Мәкаләдә XX гасыр башында татар яшьләре арасында күренә башлаган чит ил уку йортларында дөньяви белем алу күренеше тасвирлана. Аерым шәхесләр, аларның кайбер хезмәтләре атала, татар җәмгыятендә дөньяви белем алуга мөнәсәбәт яктыртыла.

Төп төшенчәләр: дөньяви белем, татар студентлары, чит ил уку йортлары, Европа, Америка, Япония, милләт мәнфәгатьләре.

XIX гасыр ахырында Россиядә барган барган хәлиткеч үзгәрешләр, яңа капиталистик мөнәсәбәтләр формалашу, индустриаль үсеш, яңа шартлар татар җәмгыятендә, аерым алганда татар мәгарифе үсешендә дә чагылыш таба – дөньяви белемгә булган ихтыяҗ бермә-бер арта. Татарларның дөньяви белемгә нигезләнгән мәгариф системасы булмау аларны рус уку йортларына этәрә. Тик рус гимназияләре һәм югары уку йортларына юл татарлар өчен нигездә ябык булу проблеманы хәл итәргә мөмкинлек бирми. Шул сәбәпле татар яшьләре чит илләрдә, аерым алганда, Европа, Америка һәм Япония уку йортларында, уку мөмкинлеген күз алдында тоталар. Әмма татар җәмгыятендә рус һәм чит ил уку йортларына барып белем алу мәсьәләсе берьяклы гына каралмый. Күп очракта читтә белем алган татар яшьләренең чын милли рухларын саклап кала алулары, милләт мәнфәгатьләрен кайгырта алачаклары, читтә алган белемнең Россия шартларына туры килүе шик астына куела. Әлбәттә, милли булмаган уку йортларында, шул исәптән рус гимназия һәм университетларында, белем алу татарларның үз-үзләрен тотышларында, киемнәрендә, сөйләшүләрендә һәм кайбер әхлакый сыйфатларында чагылыш тапкан. Татар җәмәгатьчелегенең аерым бер өлешендә бу күренеш миллилекнең, милли рухның юкка чыгуына сәбәп булырга мөмкин дигән фикер тууга сәбәпче булган.

«Йолдыз» газетасының 1906 елгы 1 октябрь санында дөнья күргән «Вак-төяк тырышу» дигән мәкаләдә, мәсәлән, автор европача киенү («пальто-мальто кияләр»), үз-үзеңне тотудагы үзгәрешләргә эче пошуын белдерә һәм аларга каршы көрәшергә, бу «начар гадәтләрне бетерергә тырышырга кирәк»леген белдерә. Төркиядә бер төркем картлар бу гадәт белән көрәшеп карадылар, тик үзләре дә әлеге шаукымга бирелделәр, нәтиҗәдә «а-ля-франка» киенә башладылар, дип яза. Рус телен өйрәнү, рус уку йортларына укырга керү дә, автор фикеренчә, миллилеккә каршы килә, ләкин «Дәүләт думасына, Земский собраниеләргә мөселманнар да член булып сайланган» бер чорда моны бөтенләй тыю да мөмкин түгел. «Бу урыннарга күбрәк укыган кешеләр сайланмак. Чөнки бу урыннарда членнарның канун вә мәгарифтән мәгълүматы никадәр артык булса да, мөселманнарга шулкадәр файда китерәчәк», – дип тәмамлый ул мәкаләсен, үзе үк күтәргән проблемага беркадәр җавап биреп [1].

Ләкин шул ук вакытта татар яшьләренең рус һәм башка чит телләрне белүләре, чит ил уку йортларында белем алу ихтыяҗы, кайбер очракта мәҗбүрилеге булу әле XIX гасыр ахырларында ук дәлилләнгән булуын әйтеп китү кирәк. Мәсәлән, Ш.Мәрҗани Ватан теле булган рус телен өйрәнү бик мәслихәт, чөнки ул дәүләтнең законнарын белү өчен бик кирәк, дип санаган. Тик рус уку йортларына укырга кергәнче татар кешесе башлангыч белемне үз ана телендә алырга, милли тел вә язуыннан хәбәрдар булырга, дини гыйлемнәргә ия булырга тиеш дигән фикерне әйткән. Фикерен нигезләп, ул «Дөньядагы төрле телләрне белүгә, мәгърифәт барлыкка килүгә ислам дине каршы түгел. Фәкать исламны яхшы аңларга, инануны дөресләргә кирәк. Шулай иткәндә, русча уку зыян итмәс», – дигән [2, б. 628]. «Үз милләтемезнең яшәргә тырышуы, үз эшене үзе эшли алуы, хәят миданендә изелеп калмавы өчен Аурупаның голүм вә мәгарифенә, һөнәр вә сәнәгыятенә зур ихтыяҗымыз бар. Аурупаның мәктәпләрендә укымак безнең өчен файдалы. Һөнәр вә мәгариф кайда булса, шунда барып тәхсыйль итәргә кирәк. Гыйлем берлә мәгарифнең хас ватаннары, хас лисаннары юк» [2, б. 628]. Монысы да Ш.Мәрҗани сүзләре.

Чит илләрдә, чит телләрдә белем алуның татарлар һәм гомумән татар милләте өчен бары тик файда гына китерәчәклеген анда укучы татар студентлары үзләре дә таныган. Чөнки алар барысы да киләчәктә үзләрен татар милләтенә хезмәткә, милли тәрәккыятьне

үстерүгә багышлауны максат иткәннәр. Сан-Франциско университетында укучы Хәбибулла Байбулатов, мәсәлән, 1911 елда «Вакыт» газетасында: «максудым – һәр ни кадәр җәфа чигеп булса да, бер һөнәр үгрәнгәннең соңында үз ватандаш вә милләттәшләремә хезмәт итмәк вә файда китермәктер», – дип язып чыга [3]. Америкада белем алучы Фуад Әнвәров татар яшьләре дә Вальпараисо университеты кебек танылган уку йортларында укырга тиеш дип саный: «Без дә башка милләт яшьләре кебек барлыгыбызны күрсәтик, татарның нәрсә икәнлегеннән хәбәре булмаган америкалыларга аның Шәрыктан туып килә торган кояш шикелле төрле вә өметле бер милләт булганын белдерик. Үземездән гали булган башка милләтләр арасында таралыйк. Алардан дәрес алып бераз дөнья күрик. Бездә дә тырыш, гыйлем-мәгърифәт гыйшкы булган, шуның илә бәрабәр зиһен вә фикерләре башка милләт балаларыннан бер дә ким булмаган татар балалары аз түгел. Шушындый җирләрдә укысалар, боларның да башка милләт балалары шикелле үк кеше булачаклары, болар арасында да зур кешеләр, гыйлем-мәгърифәт әһелләре, һөнәр вә сәнәгать әрбабы җитешәчәге кояш кебек заһирдыр (ачык – *Л.М.*)», – ди яза [4, б. 56].

Татарлар арасында чит илләрдә белем эстәү югары яки урта махсус белем алу белән генә түгел, бәлки гомумән сәнәгати, техник күнекмәләрне киңәйтү максатыннан да булуын ассызыклап үтү дә мөһимдер. Чөнки XIX гасыр ахырларында татарлар яшәгән төбәкләрдә сәнәгать үсешенең төрле яңа юнәлешләре барлыкка килү күзәтелә, алар өчен белемле белгечләр әзерләү хаҗәте туа. Җитештерүнең кайбер өлкәләрендә хәтта рус уку йортларын һәм рус предприятиеләрен читләтеп, турыдан-туры сәнәгатьнең әлеге төре аеруча зур үсеш алган Европа илләренә бару күренеше күзәтелә. Мәсәлән, XIX гасыр ахырында татар авылларында, аерым алганда Чистай һәм Казан өязенең кайбер авылларында шырпы фабрикалары ачылу, ләкин аларның җитештерүчәнлек ягыннан бик түбән дәрәҗәдә булуы әлеге төр производство нык үсеш алган чит илләрнең алдынгы тәҗрибәсен өйрәнү иҗтыяҗын барлыкка китерә, димәк, шул илләрдә белем алуга юл ача. Казан өязенең Юртыш авылыннан шырпы фабрикасы хуҗасы Шакир Хәмитов, 90 нчы еллар башында үзенең улын шырпы эшен тирәнтен өйрәнү өчен Австриягә җибәрә. Аннан ул Швециягә, соңыннан Германиягә юл ала, берничә ел дәвамында үз эше буенча алдынгы технологияләрне һәм

чит телләр өйрәнеп, яңа җиһазлар алып, туган авылына кайта һәм шырпы җитештерү эшен яңа юлга салып, заманча шартларда һәм югары җитештерүчәнлек белән дәвам итүгә ирешә, шактый зур фабрикага әверелә. Моның өстенә, югары технологияләрне өйрәнү шырпы җитештерүдә кеше сәламәтлеге өчен зарарсыз булган фосфорсыз методны куллану мөмкинлеген тудырган [5].

Татар яшьләренең күбесе чит ил уку йортларына мәдрәсәләрдә дини һәм милли белем алып, укуларын рус гимназияләрендә дәвам итеп, нигездә Төркия уку йортлары аша килгәннәр. XIX гасыр ахырларында Европа уку йортларында белем алучы татар студентларының саны чагыштырмача күп булмаса да, XX гасыр башында алар инде шактый булган. 1914 елга Европада 15000нән артык россияле белем алган, алар арасында татарлар да җитәрлек булган [6]. Бу чорда Америка уку йортларында да, аерым алганда, Айова, Сан-Франциско, Вальпараисо университетларында татарлар белем алган. Бер татар студенты – Мөнир Ибраһимов – Япониядәге Васэда университетында укыган.

Чит илләрдә, аеруча Европада укучы татар студентларының күпчелеге хәлле гаиләләрдән чыккан. Атаклы алтын эшкәртү сәнәгатьчесе һәм химаяче Мөхәммәтсадыйк Рәмиев балаларга европача белем бирергә кирәк, тик ул татарга юнәлдерелгән һәм милләт мәнфәгатьләрен кайгыртырга тиеш дип санаган. Аның уллары Шакир һәм Закир Рәмиевләр Төркия һәм Европада, оныклары Льеж, Фрайбург университетларында, тау эшләре институтларында укыган. Алар белән бер үк чорда Оренбург бае Сәйфелмөлековның уллары да укыган. Ләкин бары тик бай балалары гына чит ил университетларында белем алган дигән фикер бик үк дөреслеккә туры килми. Бигрәк тә Америкада укучылар арасында урта хәлле гаиләләрдән чыккан, ләкин сәләтле һәм белем алуга омтылышы булган татарлар булган. Америкага барып җитү өчен юлга, беренче ел укуга акча туплаган хәлдә, алар алга таба үзләре эшләп укый алганнар. Юлга акча туплауда татар эшмәкәрләре, җәмәгатьчелек, аерым шәхесләр ярдәм иткән. Шулай ук татар студентларына ярдәм итү җәмгыятьләре дә үз өлешләрен керткән. Татар газеталарында 1911–1914 елларда дөнья күргән мәкаләләрдә (аларның авторлары татар студентлары үзләре) ярдәм иткән аерым шәхесләрнең исем-фамилияләре атала, аларга рәхмәт белдерелә.

Чит илләрдә белем алган татарларның үзләренә килгәндә, алар арасында иң мәшһүрләре – Садри Максуди һәм Сара Шакуловадыр, мөгаен. Садри Максудига Европада белем алырга заманында остазы И.Гаспралы киңәш биргән була: «Әгәр белем алырга телисең икән, син, һичшиксез, Франциягә бар. Париж университеты – дөньядагы иң алдынгы уку йорты. Анда укысаң, биредә дә, үз илеңдә дә шөһрәт казанырсың, абруйга ия булырсың» [7]. Шул рәвешле, С.Максуди, остазының сүзен тыңлап, 1901 елда Сорбонна университетының юридик факультетына укырга керә. С.Шакулова шулай ук Сорбаннада белем ала, татар хатын-кызларыннан беренче буларак, 1913 елда университетның төгәл фәннәр факультетын тәмамлый.

Моннан тыш, Гаяз Максудов, Йосыф Акчура кебек атаклы татарларны, шулай ук киң җәмәгатьчелеккә бик үк таныш булмаган башка шәхесләрне атарга мөмкин. Алар арасында Американың Индиана штатында урнашкан Вальпараисо университетында авыл хуҗалыгы инженеры белгечлеген үзләштергән сибирияле Фуад Әнвәров һәм ташентлы Галимҗан Сәйфелмөлеков бар. Алар турында Вальпараисо университеты архивыннан да материаллар табылды [8]. Әлеге татар студентларына өстәп, шушы чорда Сан-Франциско университетында укыган Хәбибулла Байбулатовны, Айова штаты университетында белем алган Закир Габдуллинны, Льежда белем алучылардан Бәдретдин Сәйфелмөлековны, Гариф һәм Мидхат Рәмиевләрне, Галимҗан Идрисине, Германиянең атаклы Фрайбург тау институтында белем алган Искәндәр Рәмиевне, Васэда университетында белем эстәгән Әхмәдмөнир Ибраһимовны һ.б.ны атарга була. Әлеге шәхесләр турында XX гасыр башы вакытлы матбугатыннан, архивлардан шактый мәгълүмат тупланды, аларның төрле илләр, халыклар, гореф-гадәтләр, анда яшәү һәм уку шартлары, мәгариф системасының үзенчәлекләре турындагы фикерләрен туплаган мәкаләләре өйрәнелде.

Чит илләрдә укыган татар студентлары үзара аралашып яшәргә тырышканнар. Алар уртак кичәләр, лекцияләр, съезлар оештырганнар, фондлар, ярдәм җәмгыятьләре булдырганнар, бергәләп күңел ачканнар. Шундый җыелышларның берсе – россияле студентларның съезды 1914 елда Берндa узган, анда татар студентлары да катнашкан [9]. Льежда һәм башка Европа университетларында, аерым алганда Германиядә, укучы татар студентлары Мидхәт, Га-

риф, Искәндәр Рәмиевләр, Бәдретдин Сәйфелмөлеков, Галимҗан Идрисиләр бергәләп «Мөселман студентлары җәмгыяте»н оештырганнар. Моннан тыш, алар күрше илләрдән җыелып, якшәмбе көннәрендә бергәләп ял итәргә яратканнар, төрле Европа шәһәрләре буйлап экскурсияләр оештырганнар, анда яшәүче халыкларның традицияләрен, тарихларын өйрәнгәннәр [10, б. 304].

1914 елда Америкада чит илләрдән килеп укучы студентларның җәмгыяте оеша. Шул ук елның маенда Де-Мойн шәһәрендә (Айова штаты) чит ил студентларының җыелышы була, анда татар студентлары исеменнән Закир Габдуллин чыгыш ясый [11]. Бөтен илләрнең студентлары катнашында махсус съезд, конференцияләр дә оештырыла, шундый чараларның берсен «Космополитан» исеме астында 1915 елда Сан-Францискода уздырырга карар кылына, анда татарлар да катнашырга тиеш була [12, б. 34].

Татарлар Европа һәм Америка уку йортларында хокук белеме, авыл хуҗалыгы, медицина, электротехника, төгәл фәннәр, телләр, философия, тау эшләре белгечлекләре буенча белем алганнар. Күпчелеге Ватаннарына кайтып, алган белемнәрен милләтебезгә хезмәткә багышлый алганнар, кайберләре, кызганыч, гомерләрен чит илләрдә уздырырга дучар булалар. Мәсәлән, бертуган Искәндәр һәм Гариф Рәмиевләр Беренче бөтендөнья сугышы башлангач, 1914 елның августында соңгы поезд белән Россиягә кайтырга карар кылалар. Тик Искәндәр поездга утыра ала, ә Гариф өлгерә алмый кала, туганы Искәндәрнең һәм үзенең чемоданнары белән перронда басып кала. Россиягә кайткач Искәндәр әтисе эшен дәвам итә, Баймак бакыр кою заводында хезмәт итә. Гариф, кайбер башка татар студентлары кебек үк, Ватаныннан мәңгелеккә аерылып, бүленеп кала. Чит җирләрдә яшәсәләр дә, татарлар, үзләре куйган максатларына тугъры калып, милләткә ярдәм итү, татар мәнфәгатьләрен кайгырту юлларын эзләгәннәр. Мәсәлән, Бәдретдин Сәйфелмөлеков, Германиядә медицина университетын тәмамлаганнан соң, татарларның тешләре турында диссертация язган, анда ул медицинага караган проблемалар белән беррәттән, татар халкының йолалары, этнографиясе турында да кызыклы гына мәгълүматлар биргән. Моннан тыш, ул Берлин университетында татар теле укыткан, татар фольклорын җыйган. Б.Сәйфелмөлеков Г.Идриси белән берлектә Германиядә татар әсирләре өчен «Татар иле» газетасын чыгарганнар һ.б.

XX гасыр башында татар мәгарифе үсешенең бик кызыклы, үзенчәлекле юнәлеше булган чит илләрдә белем алу мәсьәләсе әлегә бик аз өйрәнелгән. Әлеге тикшеренүләр күп очракта вакытлы татар матбугаты һәм үз архивларыбызда сакланган мәгълүматларга нигезләнә. Гомумтатар педагогик фикер үсешенең аерылгысыз бер өлеше булган әлеге мәсьәләне алга таба чит ил архивларында саклануы материаллар аша өйрәнү аның башка үзенчәлекле һәм кызыклы аспектларын ачыкларга мөмкинлек бирәчәк.

ӘДӘБИЯТ

1. Тимербай. Вак-төяк тырышу // Йолдыз. – 1906. – № 4 (1 октябрь).
2. Мәрҗани: Шиһабетдин әл-Мәрҗани хәзрәтләренең вилаятенә йөз ел булу (1233–1333) мөнәсәбәте илә нәшер ителде. – Казан: «Мәгариф» матб., 1915. – Б. 639.
3. Байбулатов Х. Америкадан мәктүб // Вакыт. – 1911. – 11 сентябрь.
4. Әнвәров Ф. Вальпараисо университеты (Америкада) // Шура. – 1915. – № 2. – Б. 56.
5. Хәсән Манашев. Мөселманнарда һөнәр вә сәнәгать // Вакыт. – 1914. – 28 гыйнвар (№ 1401).
6. Вакыт. – 1914. – 14 февраль.
7. Бекирова Г. Садри Максуди: «Мой духовный отец – Исмаил Гаспралы». URL: https://ru.krymr.com/a/28380169.html (дата обращения 13.11.2018).
8. Мортазина Л.Р. «Һөнәр вә мәгариф кайда булса, шунда барып тәхсыйль итәргә кирәк» (Ике татар студенты Америкада) // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2018. – №1. – Б. 164–178.
9. Бернда русияле студентлар съезды // Вакыт. – 1914. – 17 май.
10. Муртазина Л. Садри Максуди с татарскими студентами в Льеже: история одной фотографии // Историческая этнология. – 2018. – №2. – С. 302–311.
11. Америкада татар студентлары // Вакыт. – 1914. – 9 май.
12. Мортазина Л. «Шул татарны күрәсе иде, нинди кеше икән?» // Мирас. – 2018. – №7. – Б. 31–37.

«ЗА ЕВРОПЕЙСКИМ ОБРАЗОВАНИЕМ, НО С АКЦЕНТОМ НА ТАТАРСКОЕ»: ТАТАРСКИЕ СТУДЕНТЫ В ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Муртазина Ляля Раисовна,
кандидат педагогических наук,
Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, г. Казань,
lyalyamur@mail.ru

В статье рассматривается проблема получения татарской молодежью образования в зарубежных учебных заведениях Европы, Америки и Японии в начале XX века. Указываются некоторые личности, также их труды. Освещается вопрос об отношении к получению светского образования в татарском обществе начала XX века.

Ключевые слова: светское образование, зарубежные учебные заведения, татарские студенты в Европе, Америке, Японии.

FOR EUROPEAN EDUCATION WITH THE TATAR PECULIARITIES (TATAR STUDENTS IN FOREIGN EDUCATIONAL INSTITUTIONS)

Murtazina Lyalya,
Candidate of Pedagogical sciences,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
lyalyamur@mail.ru

The article deals with the problem of obtaining of higher education by Tatar youth in foreign educational institutions in Europe, America and Japan in the early 20th century. Some personalities are indicated, as well as their works. The attitude to secular education in Tatar society at the beginning of the 20th century is analised.

Keywords: secular education, higher education, foreign educational institutions, Tatar students in Europe, America, Japan.

УДК 94 (470)

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ШКОЛЫ Г.ЯУШЕВОЙ В ДАРЕЛЬМУГАЛЛИМАТ

Зиннатуллина Алсу Анваровна,
Институт истории им.Ш.Марджани АН РТ, г. Казань,
jamash.00@mail.ru

В статье рассматриваются основные способы решения вопроса подготовки педагогических кадров для новометодных мусульманских школ. Раскрываются процессы реорганизации школы Гайнии Яушевой в средне-профессиональное учебное заведение, освещаются основные правила поступления в училище, уделяется внимание педагогическому составу учебного заведения.

Ключевые слова: Гайния Яушева, татарская интеллигенция, новометодные школы, школьные правила и устав, педагогическое училище, педагогическое образование.

В традиционной системе мусульманского образования обучением девочек занималась абыстай, которая учила в основном только чтению, и с помощью прочитанных книг давала главным образом религиозно-нравственное воспитание и готовила послушных носительниц вековых традиций и нравов. С конца XIX столетия мусульманская образовательная система начинает интенсивно реформироваться: начинают создаваться новометодные или джадидистские школы, где обучение грамоте опиралось на новый звуковой метод, где вместе с религиозным образованием вводились светские предметы, также происходили коренные изменения всего учебного процесса. Одним из новшеств, внедряемых в новометодные школы, было и появление педагога-женщины, учительницы, от которой требовались определенные педагогические знания. Однако в начале XX века не было ни одного специального педагогического учебного заведения, где могли бы готовиться учительницы для новометодных женских школ.

На всеобщее обсуждение вопрос о необходимости открытия мусульманской женской учительской школы первый раз выдвигался в 1911 г., когда предстоящий двадцатипятилетний юбилей пребывания М. Султанова на посту муфтия ОМДС было предложено

ознаменовать каким-либо полезным для нации делом [7, с. 242–242]. Следующая попытка была сделана в 1913 г., по случаю празднования 300-летнего юбилея царствования династии Романовых. В обоих случаях были созданы комиссии для изучения вопроса и подготовки документации. Однако эти попытки не нашли поддержку со стороны вышестоящих лиц и вопрос остался не решенным.

Особенно после вышеперечисленных событий, на страницах периодической печати начинают появляться статьи, критикующие бездеятельность членов комиссии, а представительницы татарской общественности выступают со своими предложениями по решению проблемы. Например: редактор газеты «Сибирия» Ф.-Ф. Наврузова в рубрике «Из женского мира» газеты «Баянел-Хак» жалуется на бесправное положение учительницы и отмечает, что ждет удовлетворительного решения мусульманского женского учительского вопроса не от мужчин-мусульман, а от самих мусульманок-учительниц [3].

Надо сказать, что ее голос был услышан, и педагогическим учебным заведением, предназначенным для женщин, стала учительская школа, открытая в г. Троицке в 1915 г. Эту школу назвали дарельмугаллимат, т.е. женская школа для подготовки учителей.

После закрытия в 1912 г. Иж-бобинской женской школы М. Буби по приглашению Г. Ахмерова осенью того же года переезжает в г. Троицк и начинает обучать девочек. Одновременно она ведет разъяснительную работу среди жителей Троицка о необходимости обучения девочек и агитирует известных троицких купцов и меценатов Яушевых открыть женское медресе или женскую учительскую семинарию. Необходимость создания женской учительской семинарии она объясняет тем, что для полноценного обучения девочек необходимо, чтобы в каждом классе была своя учительница, а не одна для всей школы [4, с. 163–164].

Через некоторое время вдова ташкентского купца М.А. Яушева – Гайния, при поддержке сына Л. Яушева, решается учредить в г. Троицке неофициальную четырехклассную женскую школу «Медресе Гайния» [6].

7 августа 1914 года проходит торжественное открытие школы. Г. Яушева становится управляющей, а М. Буби – заведующей учебной частью.

1 июля 1914 года вступают в силу «Правила о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений» [5, с. 567–574], согласно которым, при учреждении частными лицами учебного заведения, упрощались некоторые организационные моменты и предоставлялась определенная свобода в выборе языка преподавания. По «Правилам…» русский язык, история и география России в обязательном порядке должны были преподаваться на русском языке, а остальные предметы на родном языке того народа, для кого это учебное заведение было открыто, т.е. «исключительно для детей, которые говорят только на этом языке».

Опираясь на эти правила, Г. Яушева начинает процесс преобразования четырехклассной школы в дарельмугаллимат. «Интерес женщин-татарок к получению образования в последние годы растет с невиданной быстротой», – отмечает она в предисловии программы дарельмугаллимат. «На сегодняшний день в школах вместе с ученицей начальных классов можно увидеть и девушек, и беременных дам, и пожилых женщин. Этот чрезмерный рост количества учащихся привел к тому, что во многих местах не хватает квалифицированных учительниц, да и таких учебных заведений для татарских девушек можно сказать, что вовсе нет. По закону 1 июля 1914 года, чтобы частично сократить спрос к учительницам, мы начали работу по созданию частной школы по подготовке педагогических кадров» [8, с. 2], – пишет она, обосновывая свои действия.

15 мая 1915 г. Г. Яушева получает разрешение на открытие дарельмугаллимат, а 18 мая того же года Попечителем Оренбургского учебного округа утверждается устав данного учебного заведения [1, с. 408]. По утвержденным документам это – «среднее частное женское мусульманское учебное заведение, в составе приготовительного и пяти нормальных классов, для подготовления учительниц в мусульманские начальные училища» [1, с. 408].

Согласно «Уставу», в учебном заведении устанавливался ежегодный прием учащихся, производимый по результатам экзаменов, к которым допускались девушки всех сословий не младше 12 лет. Срок обучения в школе был определен в пять лет (с приготовительным (подготовительным) классом – шесть лет), с годичным сроком обучения в каждом классе. Вступительные экзамены планировалось принимать два раза в год: с 1 до 10 мая и с 25 августа до начала

учебного года. Причем в приготовительный, первый и второй классы можно было попасть в течение учебного года, с условием, что ребенок при поступлении в училище успешно сдаст дополнительные экзамены по пройденной за этот год программе. В старшие классы учащиеся принимались только в начале учебного года.

В дарельмугаллимате изучались: мусульманское вероучение, история ислама, татарский, русский и арабский языки, арифметика, алгебра, геометрия, география, природоведение, всеобщая, русская и татарская история, анатомия, гигиена, элементарные сведения из физики и химии, общая педагогика, дидактика, история педагогики, методика преподавания русского языка и арифметики, рисование, рукоделие, чистописание и основы ведения домашнего хозяйства, музыка и пение. На основе анализа учебной программы можно определить, что четвертый и пятый классы были педагогическими, так как в них по 4 и 5 часов преподавались педагогические предметы.

По утвержденному уставу в дарельмугаллимате русский язык, историю и географию России планировалось преподавать на русском, а все остальные предметы – на татарском языке.

Учебный год продолжался восемь месяцев, с начала сентября по начало мая. «Устав» установил каникулярное время (зимние – с 25 декабря по 10 января и летние – с мая по август), еженедельный отдых в пятницу, учащиеся также освобождались от занятий во время мусульманских праздников, школьные занятия не проводились и в юбилейные для царского дома даты (дни рождения императора и его близких родственников, восшествия на престол, коронации и т.д.) [8, с. 2].

Сумма годового обучения в данной школе составляла 25 рублей, но 10 % обучавшихся полностью освобождались от нее, а еще 10 % вносили только половину суммы, при этом предпочтение отдавалось бедным и способным девушкам [2, с. 102]. 15 рублей из общей суммы за обучение ученицы должны были выплатить в начале учебного года, а оставшуюся сумму после зимних каникул и до 15 января. Если по каким-то причинам в середине учебного года ученицы были вынуждены прерывать обучение, то выплаченная сумма, в условии занесения ее в записную книжку и выдачи квитанции, не возвращалась. Поэтому прерывать учебный год только по желанию родителей или родственников не разрешалось, для это-

го нужны были уважительные причины и разрешение администрации школы [8, с. 3].

К 1915–1916 учебному году в училище открываются подготовительный, первый и второй классы, где обучаются в общей сложности 62 воспитанницы, а в 1917–1918 учебном году их число возрастает уже до 179. Среди них, кроме местных мусульманок, были и приезжие из Оренбурга, Верхнеуральска, Уфы, Атбасара, Петропавловска и Ташкента [2, с. 103–104].

Таким образом, «Правила 1 июля 1914 года…» открывают путь мусульманскому народу учреждать на официальной основе низшие, средние и высшие учебные заведения для своего народа. Благодаря этим правилам, параллельно с Г. Яушевой дается разрешение «Ниязкулле Вильданову (он же Максютов) открыть в 1-й части г. Троицка среднее частное мусульманское учебное заведение […] для подготовления учителей в мусульманские начальные училища» [1, с. 408]. Спустя год в Казани известная просветительница Ф.Аитова добивается преобразования начальной школы в школу с восьмилетним курсом обучения.

Конечно, эти педагогические учебные заведения не были в состоянии быстро и в полной мере решить задачу подготовки педагогических кадров для мусульманских национальных школ. Прослеживая их историю развития, мы видим, что было приложено немало усилий в решении данного вопроса, и то, что именно они являются положительным результатом борьбы мусульманского народа за свои права. Однако организованные такими большими усилиями и трудом эти школы не успели реализовать возложенные на себя цели и задачи. Работа по подготовке учительниц для мусульманских школ была прервана событиями 1917 года. А после революции 1917 года началось создание новой системы народного образования, которая была в корне отлична от дореволюционной системы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вестник Оренбургского учебного округа за 1915 год. № 5. – Уфа, 1915. – С. 408.

2. Денисов Д.Н. Становление мусульманского женского образования в конце XIX – начале XX вв. (на примере Оренбургской губернии) // Историко-культурное наследие народов Южного Урала: опыт исследований и практика сохранения: материалы межрегиональной научно-практической конференции. – Оренбург: Издательский центр ОГАУ, 2010. – С. 96–104.

3. Из женского мира // Баянел-Хак. – 1913. – 24 июня.
4. Махмутова А.Х. Пора и нам зажечь зарю свободы! – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – С. 163–164.
5. Правила о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства Народного Просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений // Вестник Оренбургского учебного округа. – Уфа, 1914. – № 6–7. – С. 567–574.
6. Троицкилы. Әтраф хәбәрләр. [Троицкийда...] // Вакыт. – 1915. – 4 февраль.
7. Хабутдинов А.Ю. Формирование нации и основные направления развития татарского общества в конце XVIII – начале XX веков. – Казань: ГУП ПИК «Идель-Пресс», 2001. – С. 241–242.
8. Яушева Г. Проект программы 6-ти классного мусульманского женского училища г. Троицка Оренбургской губернии. – Троицк: Электро-тип. «Энергия», 1916. – 30 с.

THE TRANSFORMATION OF THE G.YAUSHEVA'S SCHOOL IN THE TEACHER TRAINING COLLEGE

Zinnatullina Alsu,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
jamash.00@mail.ru

The article discusses the main ways to resolve the teacher training issue for Jadid Muslim schools. The processes of reorganization of the school of Gainia Yausheva in a secondary vocational school are revealed, the basic rules for entering the school are covered, attention is paid to the teaching staff of the school.

Keywords: Gainia Yausheva, Tatar intellectuals, Jadid schools, schools charter, pedagogical school, pedagogical education.

УДК 373.3

МУСУЛЬМАНСКИЕ ШКОЛЫ УФИМСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ XX В. (ПО МАТЕРИАЛАМ ЗЕМСКИХ ОБСЛЕДОВАНИЙ)

Ахтямова Алсу Вазиховна,
кандидат исторических наук,
Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, г. Казань,
alsu_was@mail.ru

Интерес к мусульманскому образованию в начале XX в. возрастает под влиянием обсуждения проекта «О введении всеобщего начального обучения в Российской империи». В статье показана роль земских деятелей в изучении положения начальной мусульманской школы (мектеба), а также начинания земств в сфере народного образования. Источниковой базой для статьи послужили главным образом материалы земских статистических обследований 1912–1913 гг.

Ключевые слова: мектеб, земские управы, материалы земской статистики, земские статистики, Уфимская губерния.

Традиционно учебные заведения у мусульман разделялись на два вида: мектеб (начальная, чаще конфессиональная школа) и медресе (среднее и высшее профессиональное религиозное учебное заведение для подготовки мусульманского духовенства). Как писала газета «Вакыт» («Время»), одна из самых популярных татарских периодических изданий начала XX столетия, эти слова имеют арабские корни и в переводе означают место обучения (преподавания) и воспитания, однако, российские мусульманские учебные заведения главным образом именовались как «медресе», и лишь в последние годы получили распространение названия – «ибтидаи» (начальный) и «медресе» (средний или высший) [16].

Многоэтничный и поликонфессиональный состав населения Уфимской губернии обусловил развитие в крае мусульманских учебных заведений – мектебов и медресе. Данная статья посвящена изучению состояния мусульманских школ (мектебов) Уфимской губернии в начале XX столетия по материалам земско-статистических обследований. Ценность количественного метода исследования в том, что он дает точные сведения об изучаемом объекте.

Однако, как отмечает Г.Б. Азаматова, при работе с земскими статистическими материалами следует учитывать особенности этой группы источников. «Введенные земскими специалистами в оборот, в том числе научный, цифровые данные о мусульманских школах не безупречны в отношении точности», – пишет автор [1, с. 94]. Здесь имели влияние «исследовательский подход» статистиков, неполные, или обобщенные ответы респондентов и т.д.

В работе дореволюционного исследователя С. Рыбакова приведены обобщенные сведения о количестве мусульманских учебных заведений края: в Уфимской губернии функционировало всего 6220 медресе и мектебов [11, с.16]. Примечательно, известный педагог А.А. Еникеев, один из первых советских исследователей истории просвещения края, писал, что по переписи 1856 г. на территории Башкирии во всех башкирских, мещерякских и татарских волостях насчитывается до 1250 мектебов [8, л.70]. В другой работе автора отмечено: «Число мектебе к 1865 г. достигает в одной Уфимской губернии до 354, с общим числом учащихся в нем 15693 человека» [9, л. 35]. Согласно данным современного исследователя Г.В. Савицкого, к 1894 г. в Уфимской губернии действовало 780 мектебов, в Оренбургской губернии – 206, в Уральской области – 118 и Тургайской области – 59 мектебов [12, с. 21].

Школьный вопрос в начале XX века приобретал особую значимость в связи с планами введения всеобщего начального обучения. С началом работы III Государственной думы (ноябрь 1907 г.) Министерством народного просвещения в Думу был внесен целый пакет законопроектов, среди которых наиболее важными были проекты «О введении всеобщего начального обучения в Российской империи», «О начальных училищах» и «О высших начальных училищах» [14, с. 222].

По выражению служащего Уфимской губернской земской управы М.И. Обухова, мектебы – «светильники мусульманского населения» – представляли «полную загадку» для русского общества [6, с. 5]. Инспектор народных училищ Уфимского уезда А.А. Любимов отметил, что «нельзя твердо установить и провести резкую границу между типами: мактаб и медресе» и что «обычное деление мусульманских конфессиональных школ на мектебы и медресе является на практике весьма произвольным», поскольку для этого не имеется «определенного, ясного критерия» [4, с. 1].

В этих условиях перед земскими деятелями встал вопрос о сборе точных и подробных статистических данных относительно местных мектебов. В 1908 г. Уфимская губернская земская управа представила гласным губернского земского собрания доклад по вопросу о школьной сети в отношении мусульманского населения и в заключение выдвинула прошение, в котором отмечалась, кроме всего прочего, необходимость «созвать совещание с представителями земства, министерства народного просвещения, мусульманской интеллигенции, учителей и сведущих лиц для разработки вопроса о типе начальной магометанской школе», что и было удовлетворено [13, с.43–44].

Свою лепту в выявлении количественных данных о мусульманских учебных заведениях губернии внесло совещание при Уфимской губернской земской управе по вопросу о типе начальной общеобразовательной мусульманской школы, состоявшееся в г.Уфе 23–25 мая 1911 г., в котором приняли участие представители уфимских губернских и уездных земских учреждений, министерства народного совещания, а также мусульманской интеллигенции. Участники совещания предложили произвести «расчет по числу приходов», количество которых планировалось выяснить через Оренбургское магометанское духовное собрание. Между тем председатель Уфимской губернской земской управы П.Ф. Коропачинский оставил этот вопрос открытым, поручив подготовить предложения особой комиссии [3, с. 52].

В ходе работы совещания 1911 г. при Уфимской губернской земской управе так называемая «Комиссия, избранная совещанием для обсуждения вопроса об обследовании положения медресе и мектебе» (в составе З. Абызгильдина, Х. Ахтямова, Ш. Кинзекеева, Ш. Махмудова), установила предположительное количество мусульманских учебных заведений в крае. Она отметила, что на 1998 мусульманских приходов в Уфимской губернии приходится около 1500 мектебов и медресе, однако, сколько их по отдельности – неизвестно [3, с.72]. Позднее, в 1913 г. татарская газета «Тормыш» («Жизнь»), издававшаяся в Уфе, сообщала, что в Уфимской губернии насчитывается более 2-х тысяч приходов-махаллей [20].

17 декабря 1911 г. на Уфимском губернском земском собрании было принято решение об изучении состояния начального мусульманского образования в губернии. Желая привлечь к этому делу представителей мусульманского духовенства и интеллигенции, гу-

бернская управа организовала особое совещание 24 мая 1912 г. с их участием, на котором было постановлено избрать комиссию из 10 мусульман и 4 членов управы для выработки программы по обследованию мектебов.

Был совместно разработан опросный бланк (*сөальнамә*), состоявший из 115 вопросов, а также составлено обращение к имамам (*мөрәҗәгатьнамә*). С целью раздачи документов адресатам, основываясь на материалы «Махкамаи Шаргыя», был составлен и список имамов Уфимской губернии, заведовавших мектебами, причем оказалось всего 2144 адреса. Таким образом, каждый имам получил на татарском языке обращение, опросный бланк, форму личной карточки мугаллима, брошюру «Нәрсә ул земство?» («Что такое земство?»). Рукопись брошюры была написана М. Гафури по русским источникам и отпечатана на татарском языке [10, с.5, 123].

К концу 1913 г. были получены заполненные анкеты от 2615 мектебов, однако, как оказалось, из них только около 500 мектебов предоставили достаточно полные сведения, удовлетворяющие членов управы. Кроме того, газета «Вакыт», опираясь на официальные источники Мензелинской уездной земской управы, писала об отсутствии информации о существовании приблизительно 300 махаллей. Примечательно, что из 2615 мектебов 1610 считались организованными (большинство из них мужские мектебы – 1335), 1005 – неорганизованными, т.е. домашнее обучение (преобладали женские (557) и смешанные (337) мектебы) [17].

К маю 1914 г. практически завершается работа по сбору материала, и начинается следующий этап, связанный с переводом анкет на русский язык [19]. Отметим, к этому времени некоторые результаты переписи мектебов были опубликованы [см.: 5]. Обобщение собранного материала было поручено вышеупомянутому статистику отдела народного образования Уфимской губернской земской управы Михаилу Ивановичу Обухову (1871–1943). Итогом его исследований стал изданный в 1915 г. труд «Мектебы Уфимской губернии. Статистический очерк татарских и башкирских низших школ (мектебов) Уфимской губернии по данным исследования Уфимской губернской земской управы 1912–1913 года» [см.: 6].

Согласно данным школьного статистика, в 1912/13 учебном году в губернии насчитывалось 1568 мектебов (зарегистрированных всего – 1579) с контингентом 90936 учащихся, что составляло 5,8% всего мусульманского населения края, однако, они были распреде-

лены неравномерно [6, с. 9, 22, 23]. Примечательно, что из 1568 мектебов только 13 находились в городах, абсолютное большинство – 1566 – в селениях. Таким образом, в Уфимской губернии мектебы были зарегистрированы в большинстве мусульманских приходов (74%).

Подводя итог исследованию, М.И. Обухов отмечает, что более половины из зарегистрированных мектебов ввели у себя светские предметы, перешли к классно-урочной системе преподавания и т.д., и что «старый мектеб, как чисто конфессиональное учебное заведение, отживает свой век». По его словам, старометодных мектебов всего в губернии насчитывается 285 (18,1%), причем в городских поселениях они не имеются, а только в сельских местностях, в основном в Бирском и Стерлитамакском уездах [6, с.30–34, 40]. В то же время было много смешанных школ. Например, в Минзелинском уезде в 1912/1913 учебном году, помимо кадимистских (50) и джадидистских (230) мектебов и медресе, функционировали 576 смешанных типов мусульманских учебных заведений [15].

В заключение М.И. Обухов подчеркивает, что мектеб, может быть, представляет «тот именно тип рационально поставленного инородческого начального училища, которое может войти в общую губернскую школьную сеть на одинаковых правах с начальной русской школой и которым будет удовлетворено мусульманское население» [6, с. 40].

Учебно-воспитательный процесс был организован по таким учебным изданиям, как «Первый учитель» («Мөгаллим әүвәл») и («Мөгаллим сәни») Ахмад Хади Максуди, «Воспитанное дитя» («Тәрбияле бала») Ризы Фахретдина, «История пророков» («Тарихе әнбия») Фатиха Карими, «Наша школа» («Безнең мәктәп») Назипа Думави, «Арифметика» («Гыйлем хисап») Шагидуллы Вахитова и др. [4, с.2–4].

Примечательно просветительское направление в деятельности Уфимского губернского земства. Так, в январском номере газеты «Баянельхак» за 1912 г. сообщалось о выделении Уфимским земством финансовых средств, необходимых для перевода учебных пособий на татарский язык [2, 177 б.]. Кроме того, как писала газета «Тормыш», в 1914 г. благодаря земской инициативе в 8 аулах открылись библиотеки, а в ближайшем будущем предполагалось открытие новых библиотек и курсов для учителей русско-татарских

школ, 13 вечерних библиотек, издание брошюр и книг об образовании и т.д. [18].

В 1916 г. Уфимское губернское земство с целью подготовки учителей-мусульман для русско-татарских и русско-башкирских начальных училищ Уфимской губернии открыло трехгодичные педагогические курсы на основании закона от 1 июля 1914 г. Согласно Уставу курсов, они содержатся на средства Уфимского губернского земства и состоят в заведывании Уфимской губернской земской управы. Программа включала в себя следующие предметы: магометанское вероучение; татарский язык; русский язык; арифметика; алгебра и геометрия; русская, татарская и всеобщая история; всеобщая география и география России; естествоведение (химия, физика, минерология, зоология, ботаника, анатомия, физиология и гигиена); педагогика, психология и дидактика; законоведение; рисование и чистописание; ручной труд и гимнастика; методика предметов начальной школы. На курсы принимались лица обоего пола не моложе 15 лет по итогам устного и письменного испытаний в пределах не ниже программы двухклассных начальных училищ, причем по магометанскому вероучению и татарскому языку поступающие подвергались испытанию по особо установленной программе. За обучение на курсах плата не взималась. По Уставу, пользовавшиеся стипендией от земства учащиеся обязаны отслужить на должности учителя не менее 2 года за каждый год пользования стипендией, в противном случае они должны возвратить земству ту сумму, которую получили в период обучения на курсах [7, л. 7–8 об.].

Уфимское губернское земство разработало и программу для четырехгодичных начальных мусульманских школ (мектебов). Она включала в себя следующие предметы: вероучение (Коран, тяджвид, ильиихал, ахляк, священная история и история ислама), родной язык (чтение, письмо, диктовка, изложение), арифметика (счет, нумерация, 4 действия, именованные числа, правила арифметики и понятие о дроби), история России, география (географические термины, краткая российская и общая география), русский язык (чтение, письмо, разговор, диктовка, изложение), пение (пение стихов религиозно-нравственного характера по мотивам, достойным мектебского духа), гигиена (правила гимнастики и гигиены, относящиеся к правильному росту детей), природоведение (растение, животное, сельскохозяйственное знание), рисование [7, л. 1].

Таким образом, при изучении деятельности мусульманских учебных заведений начала XX в. одним из важнейших источников являются земские статистические исследования. По данным земской статистики, в Уфимской губернии из 2615 мектебов 1610 считались организованными, а 1005 – неорганизованными (т.е. домашнее обучение). В городах функционировали джадидистские мектебы. Более половины из зарегистрированных 1579 местных мектебов ввели светские предметы в программу, перешли к классно-урочной системе преподавания и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азаматова Г.Б. Земское самоуправление в многонациональном регионе России (на примере Уфимской губернии, 1874–1917 гг.): Дис. ... докт. ист. наук / Ордена Знак Почета Институт истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук. – Уфа, 2018. – 586 с.

2. Ваһапов Н.Ә. Татар вакытлы матбугатында мәгариф һәм тәрбия мәсьәләләренең чагылышы (1907–1916 еллар). – Казан: ТР ФА Ш.Мәрҗани исем. Тарих институты, 2010. – 188 б.

3. Журналы Совещания при Уфимской губернской земской управе по вопросу о типе начальной общеобразовательной мусульманской школы 23–25 мая 1911 г. – Уфа: Уфимское губ. земство, 1911. [3]. – 74 с.

4. Любимов А. Мактабы и медресе г.Уфы и 1-го района Уфимского уезда. – Уфа, 1914. – 10 с.

5. Магометанские школы (мектебе и медрессе) в Мензелинском уезде Уфимской губернии: 1912–13 учебный год / Собрал и составил по поручению Мензелинского XXXVIII-го Очередного Земского Собрания заведующий хозяйственной частью магом. школ Мензелинского уезда Г.Н. Кильдибяков. – Мензелинск: Тип. Н-в Губанова, аренд. А.И. Вилесовым, 1913. – 78 с.

6. Мектебы Уфимской губернии. Статистический очерк татарских и башкирских низших школ (мектебов) Уфимской губернии по данным исследования Уфимской губернской земской управы 1912–13 года / составил по поручению Управы М.И. Обухов. – Уфа: Электр. тип. «Печать», 1915. – 92 с.

7. НА РБ. Ф. И–137. Оп. 1. Д. 15.

8. НА УНЦ РАН. Ф. 3. Оп. 2. Д. 156.

9. НА УНЦ РАН. Ф. 3. Оп. 2. Д. 433.

10. Обухов М.И. Мектебы Уфимской губернии. Народное образование в Уфимской губернии в 1917 г. / сост. С.В. Вахитов, Ю.В. Ергин. – Уфа: Вагант, 2006. – 136 с.

11. Рыбаков С. Ислам и просвещение инородцев в Уфимской губернии. – СПб.: Синод. тип., 1900. – 28 с.
12. Савицкий Г.В. Начальное народное образование на Южном Урале и Северо-Западном Казахстане в 1851–1917 годах: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Оренбург. гос. пед. ун-т. – Оренбург, 2004. – 29 с.
13. Систематический сводный сборник постановлений Уфимского губернского земского собрания за 35-летие 1875–1909 гг. (учредительная, 1–35 очередные и 1–42 чрезвычайные сессии): В 3 т. Т. 2. / Сост. П.Н. Григорьев. – Уфа: Электр. губ. тип., 1915. – 938 с.
14. Усманова Д.М. Депутаты от Казанской губернии в Государственной думе России. 1906–1907. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. – 495 с.
15. Уфа губерниясендә мөселман мәктәпләре (Минзәлә земский управасының доклады) // Вакыт. – 1913. – 8 ноябрь.
16. Уфа губерниясендә мөселман мәктәпләре // Вакыт. – 1913. – 10 ноябрь.
17. Уфа губерниясендә мөселман мәктәпләре // Вакыт. – 1913. – 8 декабрь.
18. Уфа земствосы вә мөселманнар // Тормыш. – 1914. – 2 ноябрь.
19. Уфа хәбәрләре // Тормыш. – 1914. – 4 май.
20. Уфа, октябрь 18 // Тормыш. – 1913. – 18 октябрь.

MUSLIM SCHOOLS OF THE UFA GOVERNORATE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (BASED ON ZEMSTVO SURVEYS)

Akhtyamova Alsu,
Candidate of Historical Sciences,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
alsu_was@mail.ru

Interest toward the Muslim education increasing at the beginning of the 20th century during the discussion of the project “On the introduction of universal primary education in the Russian Empire”. The article discusses the situation with the Muslim schools (mektab) and how much Zemstvo influenced to the public education. The research based on the materials of Zemstvo statistical studies for 1912–1913.

Keywords: mekteb, zemstvo councils, materials of zemstvo statistics, Ufa governorate.

УДК 930.2

МИЛЛИ-МӘДӘНИ МИРАСЫБЫЗНЫ БАРЛАУ ЮЛЫНДА (ТҮБӘН НОВГОРОД ӨЛКӘСЕНЕҢ САФАҖАЙ АВЫЛЫ МИСАЛЫНДА)

Насыйбуллина Нуридә Шәйдулла кызы,
филология фәннәре кандидаты,
ТР ФА Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, Казан,
nasibullina.nur@yandex.ru

Мәкалә Түбән Новгород өлкәсе татарларының рухи мирасын өйрәнү мәсьәләләренә багышлана. Тикшерену татар халкының төбәк тарихындагы урынын билгеләү өчен әһәмиятле. Мәкалә 2010 елда Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан татар авылларында уздырылган комплекслы экспедиция вакытында тупланган материалларга нигезләнеп язылды.

Төп төшенчәләр: Сафаҗай, экспедиция, дини белем, ислам, атаклы шәхесләр, Хөсәен һәм Габделгаллэм Фәезхановлар.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре 2010 елда Түбән Новгород өлкәсенә экспедиция оештырды. Экспедиция составында тарихчы-археограф, фольклорчылар, тел галимнәре, музыка һәм сәнгать белгечләре эшләде. Галимнәребез тарафыннан бай материал тупланды. 2011 елның 15 июлендә Пилнә районы Сафаҗай (Красная горка) авылында VIII Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе – «Фәезханов укулары» уздырылды. Бу күркәм чарада халыкка Түбән Новгород өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең гореф-гадәтләре, тел-авыз иҗаты, сөйләм үзенчәлекләре, археографик һәм эпитафик истәлекләре урын алган «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» дигән сериядә «Милли-мәдәни мирасыбыз: Түбән Новгород» дигән китап тәкъдим ителде.

Җәмгыятебез тормышындагы актуаль мәсьәләләргә багышланган чарада Русия Мөфтиләр шурасы рәисе Равил хәзрәт Гайнетдин, күрше өлкә-республикалардан, Мәскәүдән, Түбән Новгородтан дин әһелләре дә катнашты. Конференция барышында күренекле галим һәм фикер иясе Хөсәен Фәезхановның ислам мәгарифендәге рефор-

малар концепциясен тикшерү, дөнья сәясәтендә ислам факторының роленә бәя бирү, татар-мишәр берләшмәсенең этник һәм гражданлык бердәйлеген формалаштыру контекстында төп проблемаланы хәл итү мәсьәләләре һәм аларны бүгенге көн күзлегеннән чыгып тормышка ашыру мөмкинлекләре каралды.

Түбән Новгород татарлары зыялы, югары культуралы халык, күп миллионлы татар халкының аерылгысыз бер өлеше. Хәзерге вакытта татарлар бу өлкәнең берничә районында, 35 авылында гомер кичерә. Төбәктәге татарларның саны 50 меңгә җитә. Халкыбызның борынгы данлы тарихы – ул аларның да тарихы булып тора. Нижгар татарларының зур татар тарихы эчендә үз җирле тарихы, милли каһарманнары, халык авыз иҗаты, үз җирле сөйләшләре дә бар. Алар ата-бабаларының бай үткәненә таянып, үзләренең киләчәге турында вакытында кайгырта белеп, үз бөеклеген саклап кала алганнар. Буыннан-буынга халкыбызның үткән юлын дисбе тарткан кебек, күңелләре аша үткәреп, тарихка да, туган җир һәм данлыклы кешеләренә дә ихтирамнарын югалтмаганнар. Көчле рух, Ислам әхлагы, мәгърифәт, гаять зур тырышлык аларны нинди авыр чорларда да татар буларак саклап калган.

Сафаҗай авылы татар милләте өчен ике зур галимне биргән. Аларның берсе – татар модернизмының чишмә башында торган Хөсәен Фәезханов. Бер үк вакытта ул ислам галиме дә, икенче яктан саф дөньяви галим дә булган, Касыйм һәм Кырым ханлыклары буенча бик күп чыганаклар тапкан, беренчел чыганакларны өйрәнгән. Вельямин-Зерновның Касыйм ханлыгы турындагы капиталь хезмәте Хөсәен Фәезханов чыганакларына нигезләнеп язылган. Ә Габделгаллә – Хөсәен Фәезханның энесе. Алар яшәгән XIX гасырның икенче яртысы Россиядә ислахәт, реформалар чоры булган. Габделгаллә Фәезхан шул вакытта банклар белән эш итү, кредитлардан файдаланырга кирәклеге, җирләрне интенсив эшкәртү мөмкинлекләре турында татарча китаплар язган. Бер үк вакытта вакыфлар оештыру, мәдрәсәләрне матди яктан тәэмин итү юлларын (аны дәүләттән алмыйча, мөселманнар үзе тәэмин итәргә тиешлеген) күрсәткән. Габделгаллә Фәезханның Мәрҗани белән хезмәттәшлек итүе дә, беренче татар югары уку йорты ачарга омтылышы да билгеле.

Нижгар – татар мәдәниятенә Кави Нәҗми, Рәшит Ваһапов, Хәйдәр Бигичев, Шәфика Котдусова кебек олы шәхесләр биргән

төбәк тә. Нижгарда ислам динен, мөселман мәдәниятен саклау һәм торгызу актив төстә алып барыла, тулы канлы рухи тормыш кайный. «Мәдинә» нәшрият йорты эшчәнлеге дә Россиядә һәм чит илләрдә яшәүче мөселманнарның игътибарын җәлеп итүдә зур әһәмияткә ия. Биредә ислам тарихына караган фәнни хезмәтләр басыла, Х.Фәезхановның тормыш юлын һәм гыйльми эшчәнлеген яктырткан «Хусаин Фаизхан – первый татарский просветитель» (авторлары А.Юзиев, Д.Мөхетдинов) исемле монография дөнья күрде.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәренең тикшеренүләрен эченә алган «Милли-мәдәни мирасыбыз: Түбән Новгород» дигән басма күпләрдә кызыксыну уятты. Әлеге мәкаләләрдә татар авылларында табылган борынгы кульязма һәм эпиграфик ядкәрләрне тикшерү нәтиҗәләре турында кызыклы мәгълүматлар китерелә, татар халкы арасында элек-электән бик популяр булган мөнәҗәтләргә, җырларга анализ ясала, әлеге төбәктә таралыш алган үзенчәлекле риваятьләр, легендалар һәм мифологик хикәятләр, музыкаль әсәрләр тәкъдим ителә, Сергач сөйләшен өйрәнү этаплары, аларның үзенчәлекләре, гореф-гадәтләре, йолалары яктыртыла, җирле сөйләшкә башка мишәр сөйләшләре белән чагыштырма анализ ясау нәтиҗәләре җиткерелә, Нижгар татарларына хас кәсепләр, һөнәр төрләре, гамәли сәнгать турында бай мәгълүмат бирелә һ.б.

Соңгы ун елда институтта оештырыла торган комплекслы фәнни экспедицияләр вакытында татар телен, әдәбиятын, сәнгатен, халык иҗатын төрле яклап өйрәнү юнәлешендә зур эш башкарыла, буыннан-буынга тапшырыла килгән шигъри сүзе, бәйрәмнәре, йола-гадәтләре, ягъни фольклоры, милли сәнгатебез үрнәкләре, музыкасы, бәйләү-чигү осталыгы, йорт-каралты бизәкләре, кием-салымы, тел үзенчәлекләре, эпиграфик һәм археографик мирасы – һәрберсе җентекләп барлана-туплана. Мондый чараның төп нәтиҗәсе – халыкта булган матди яисә рухи хәзинәләрне бөртекләп җыйнау, реконструкцияләү һәм халыкның үзенә кире кайтару. Соңгы елларда Россиянең милләттәшләребез яши торган төрле төбәкләренә, Татарстан авылларына һәм хәтта чит илләргә уздырылган экспедицияләр барышында җыйналган мирасны һәм алар хакында галимнәр сүзен китап итеп чыгару да традицион төс алды: «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә дистәдән артык саллы җыентык инде дөнья күрергә өлгерде.

В ПОИСКАХ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ (НА ПРИМЕРЕ ДЕРЕВНИ САФАДЖАЙ НИЖЕГОРОДСКОЙ ОБЛАСТИ)

Насибуллина Нурида Шайдулловна,
кандидат филологических наук,
Иститут языка, литературы и искусства
им. Г. Ибрагимова АН РТ, г. Казань,
nasibullina.nur@yandex.ru

Статья посвящена изучению духовного наследия Нижегородской области Российской Федерации в историческом аспекте. Исследование актуально с точки зрения определения роли татарского народа в истории края. Статья написана на основе фактических материалов, собранных учеными во время комплексной экспедиции, проведенной в 2010 г. Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова по татарским деревням.

Ключевые слова: экспедиция, конфессиональное образование, религия, ислам, выдающиеся личности, фольклор, татарская литература.

IN SEARCH OF SPIRITUAL HERITAGE (ON THE EXAMPLE OF SAFAJAI VILLAGE OF NIZHNY NOVGOROD REGION)

Nasibullina Nurida,
Candidate of Philological sciences,
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan,
nasibullina.nur@yandex.ru

The article studied of the history of spiritual heritage of the Nizhny Novgorod region of the Russian Federation. The role of the Tatar people in the history of the region is analised. The article based on the analysis of materials collected by author during a G. Ibragimov Institute’s complex expedition to Tatar villages in 2010.

Keywords: expedition, confessional education, Islam, outstanding persons, folklore, Tatar literature.

УДК 37

ЯЗУЧЫ ҺӘМ МӨГАЛЛИМӘ МӘХБҮБҖАМАЛ АКЧУРИНАНЫҢ ПЕДАГОГИК КАРАШЛАРЫ (ТУУЫНА 150 ЕЛ ТУЛУ УҢАЕННАН)

Абызова Резеда Равил кызы,
филология фәннәре кандидаты,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, Казан,
arezeda22@rambler.ru

Мәкалә татар язучысы һәм мәгърифәтчесе Мәхбүбҗамал Акчуринаның шәхесенә һәм иҗат мирасына багышлана. Автор XX гасыр башы татар җәмгыяте халәтенә караган һәм М.Акчуринаның публицистик хезмәтләрендә яктыртылган төп проблемаларны күрсәтә. Аның 1910–1913 елларда «Шура» журналы битләрендә басылып чыккан тәрбия, ата-ана һәм бала мөнәсәбәтләренә багышланган кайбер хезмәтләрен укучы игътибарына тәкъдим итә.

Төп төшенчәләр: М.Акчурина, мөгаллим, язучы, татар мохите, әхлак, ата-ана, балалар тәрбиясе.

Мәхбүбҗамал Акчурина XX гасыр башында иҗтимагый тормышта барлыкка килгән үзгәрешләр тәэсирендә матбугатка чыккан һәм актив әдәби эшчәнлек белән шөгыльләнгән татар хатын-кыз мәгърифәтчеләренең берсе. Ул 1869 елның мартында элекке Саратов губернасы Димау авылында туа. 1892 елда, киягә чыгу сәбәпле, Самара губернасы Савинка авылына күчеп килә. Анда ул берничә еллар укытучылардан дәресләр алып, белемен үстерә. Соңыннан үзе дә балалар укыта башлый һәм калган бөтен гомерен яшь буынны укыту һәм тәрбияләү эшенә багышлый. 1929 елда Мәхбүбҗамал Акчурина Бакуга күчә һәм 1948 елга кадәр, гомеренең соңгы көннәренә хәтле, шунда яши.

Мәхбүбҗамал Акчурина үзен әдибә буларак та таныта. Аның реаль тормыш вакыйгаларына нигезләнеп язылган «Мишәрләр тормышыннан бер ләүхә», «Шәфкатьсез ата, яки мишәрләр тормышы», «Кыз егълату», «Таш кием», «Хаммал Ягъкуб» исемле хикәяләре дөнья күрә. 1934 елда ул Азербайҗан язучыларының I съездына вәкил итеп чакырыла.

Мәхбүбҗамал Акчуринаның әдәбият һәм тел, хатын-кыз мәсьәләсе, балалар тәрбиясе өлкәләренә караган публицистик мәкаләләре исә «Шура», «Сөембикә», «Мәктәп» журналлары битләрендә басылып чыга. Аның язмалары алдынгы карашлары, ачык фикерләре белән аерылып тора.

«Сөембикә» журналының 1915 елның 9 нчы санында басылып чыккан «Кемдән бу?» исемле мәкаләсендә Мәхбүбҗамал Акчурина хатын-кызга белем, тәрбия бирүне, төрле һөнәрләр өйрәтүне яклап чыга, хатын-кызларның хөр, азат, белемле һәм тәрбияле, җәмгыять өчен кирәкле кеше итеп күрү теләгән белдерә. Башка милләт хатын-кызларының сугышка китү турындагы хәбәрләрен укып, аларның рәсемнәрен күргәч, безнең ис-акылыбыз китә, дип яза ул. Шул хатыннар кебек Ватаныбызга килгән дошман сугышына барырлык көч, җәсарәт[1] бездә булмаса да, хатыннарның белемсезлеге, һөнәрсезлеге белән сугышырга вакыт җиткәнен без аңларга тиешбез, дип үз фикерен белдерә [8].

Мәхбүбҗамал Акчурина «Мәктәп» журналының 1913 елгы 2 нче санында дөнья күргән «Имласызлык» мәкаләсендә шулай ук XX гасыр башында көнүзәк мәсьәләләрдән саналган татар әлифбасы, имла һәм язу кагыйдәләре проблемаларын яктырта. Ул соңгы вакытта бездә яңа имлага нигезләнеп төзелгән бик күп әлифбалар, уку китаплары басылып чыкты, һәм бу бик матур, уңай күренеш, дип яза. «Аларның мөхәррирләре милләт балаларына файда китерү, җиңеллек кылу нияте белән иҗтиһад итәләр, иске ысул белән укыганда туган мәшәкатьләрне йөз, бәлки мең дәрәҗәдә киметәләр. Ләкин шушы язучы әфәнделәр үзләре язган бер китапның бер битендә бер төрле, икенче битендә икенче төрле имла белән язганлыктан, бер үк сүзләр ике төрле хәреф белән күрсәтелгәнлектән, яңа укый башлаган сабый балаларга бик зур уңайсызлыклар килә», ди. Мондый күренешләрдән чыгу юлларын ул укыту ысулларын тәртипкә салуда, мөгаллим һәм мөгаллимәләргә хезмәт итәчәк, аларны берләштерәчәк журналлар нәшер итүдә күрә [7].

Мәхбүбҗамал Акчурина татар халкының авыз иҗаты әсәрләрен җыю, язма әдәби мирасыбызны барлау һәм өйрәнү кирәклеге турында татар хатын-кыз язучылары арасыннан матбугатта беренче сүз башлаган тәнкыйтьче автор буларак та игътибарга

[1] җәсарәт – батырлык, кыюлык

лаеклы [10, 71 б.]. Аның бу мәсьәләләрне яктырткан «Иске әдәбиятыбыз», «Сөбател-гаҗизин» китабы» кебек язмалары «Шура» журналы битләрендә басылып чыга. Әлеге мәкаләләрдә Мәхбүбҗамал Акчурина урта гасырларда иҗат иткән әдипләребезнең эшчәнлегенә хөрмәт белән карау тиешлеге, аларның мирасын саклау турында сүз алып бара. «Башка милләтләрдә борынгы язучыларның көннән-көн кадере, хөрмәте арта бара, – дип яза ул. – Бездә борынгы мөхәррир вә әдипләребезне гаепләүчеләр күбәя. Һәр сүздә нәсыйхәт бар, һәр нәрсәдә зиннәт бар, диләр. Аңлап укылган нәрсә, китап булсын, газета булсын, файдасыз булмас. Көче җиткән кадәр тырышкан борынгы язучыларыбызга рәхмәтләр укып, җир астыннан табылган таш балта, яки чүкеч кебиләрне ташламыйча саклау тиеш булган кебек, аларның әсәрләрен саклау да өстебездә бурыч», – дип нәтиҗә ясый [4].

Борынгы һәм урта гасыр әдәбиятының әһәмиятен Мәхбүбҗамал Акчурина аерым әдәби ядкяр мисалында, татар халкының XX гасыр башларына кадәр яратылып укылган китапларның берсе – шагыйрь Суфи Аллаһиярның «Сөбател-гаҗизин» әсәре мисалында күрсәтә. «Без үзебезнең иске әдәбиятыбыздан хәбәрсез булганга, арлы-бирле укыштыргалап, рус әдәбиятында «Якын булган кешене үзеңне сөйгән кебек сөй», «Йөзеңнең бер ягына суксалар, икенче ягын да куй!» дигән сүзләрен очратабыз да, «никадәр гали һиммәт вә никадәр мәгънәле нәсыйхәт» дип хәйран калабыз. Шул ук сүзләр белән нәсыйхәт кылган Суфи Аллаһияр хәзрәтләрен исебезгә алу кайда, хәтта аның язган китабыннан шомланабыз», – ди [9].

Шул рәвешчә, Мәхбүбҗамал Акчурина үзен халкының язмышы өчен борчылган татар мәгърифәтчелек хәрәкәтенең күренекле вәкиле буларак таныта. Биредә исә без аның ата-ана һәм бала мөнәсәбәтләре, тәрбия мәсьәләләренә багышланган кайбер хезмәтләрен укучы игътибарына тәкъдим итәбез.

Аталар һәм балалар

Аталар илә балалар арасында була килгән ихтиляф[2] дөнья иске булган кеби иске эштер. Бу ихтиляф бәгъзе вакытта ата илә угылның фикерләре башка булудан чыга, һәр икәве үзенең фикерендә, хыялында нык торып, үз фикерен исбат итүгә тырышып, берәве дөньяны яңа белә башлаганга, вә икенчесе белеп татыганга, бер-

[2] ихтиляф – каршы булу, фикер башкалыгы

берләре илә кушыла алмыйча аерылып китәләр. Бөйлә[3] аерылу ата илә угыл арасында күңелсез эш булса да, куркыныч, кәраһәт[4] сизелми. Гәрчә моның кеби фикер башка булу илә дә күп вакыт ата илә угыл арасында наразыйлыклар[5] күрелеп, байтак кына уңайсызлыклар чыгуга сәбәп булса да, боларның һәр икесен дә каты гаепләргә юл юк. Моны туктатырга тырышу инсанда булган куәт фикрияне туктатырга тырышу буладыр. Мондый фикер аерылу илә булган дошманлыклар әллә никадәр олуг адәмнәр, бөек гакыллы кемсәләрдә дә күрелеп киләдер.

Җир йөзендә булган җинаятьләр арасында атасына кул күтәрмеш, бөек уңайсызлыклар китермеш угылларны байтак кына санарга мөмкин. Мондый угылларга хөкем вә канун алдында җавап бирергә тугры киләдер. Бу кеби җинаятьләр күбрәк вакыт матди җәһәттән булып, аталар илә угыллар арасында каты дошманлыкка сәбәп булуында шөбһә юктыр. Атасын үлдезүчегә[6] һәрбер кешенең күңелендә куркыныч, нәфрәт пәйда була, һәркем кызуланып каты рәвештә аны гаепли. Хәтта аңа иң якын булган кешеләр дә аны гаепләүдән, аңа нәфрәт кылудан үзләрен тыя алмыйлар. Аталарын телләре илә хәкарәт[7] кылучы угылларны да һәркем гаепли. Чөнки дөньяга килүенә сәбәпче булган атасын сөю, хөрмәтләү һәркемнең бурычыдыр.

Балаларын бер нәрсәгә дә санамыйча, «үз көнеңне үзең күр!» дип тәкъдир кулына тапшыручы аталар да гаептән котыла алмыйлар. Хәтта ата дип аталырга да лаек булмаслар. Гаиләсендә туып, митрический дәфтәргә язылган балаларны тәкъдир ишегенә ташларга канун ирек бирми. Мондый аталар аз табылыр. Безем сүзебез балалары хакында «үз гөманларынча[8] һәрбер тиешле эшне эшләгән» аталар тугрысында булачактыр.

Һәркайсы аталар балалары хакында көче җиткән кадәр һәрбер эшне тиешенчә эшләп, тәрбияләрендә тырышдыкларын сөйләп ышандырырга тырышалар. Вә халәнки[9] мондый һәрбер тәрбиясен

---

[3] бөйлә – болай

[4] кәраһәт – чиркәнү, җирәнү

[5] наразыйлык – канәгатьсезлек

[6] үлдезүче – үтерүче

[7] хәкарәт – хурлау, кимсетү

[8] гөман – уй, фикер

[9] халәнки – хальбуки, чынлыкта

тиешенчә тәмамламыш ата тиешле булганның ярымын да эшләмәгән буладыр.

Балалары өчен һәрбер тиеш тәрбияне җиренә китерә алган атаны күз алдына китереп карасак, балалары кечкенә вакытта алар өчен караучы яллый, аларның ашау өчен, кием-салымнарына акчаны аямый, бәгъзе[10] вакыт бала бүлмәсе яныннан үткәндә башларыннан сыйпап яки бер-бер гаеп эшләсәләр, җәза бирә, уку вакыты җиткәч, мәктәпкә җибәрә, андагы кирәкләренә, китапларына да акча аямый, ләкин бу эшләрне башка эшләр арасында гадәти эшләр кеби генә эшләп үтә. Бу балалар яки арадан берсе тугры юлдан чыгып агыр хәлгә очраса, бала үзе гаепле, әгәр дә шундый «көтүдән аерылып китмеш куй» матди җәһәттән чарасыз калса, тәрбияне тәмамламыш ата: «нигъмәт кадере белмәгән – яраксыз, ялкау, башка бала» кеби исемләрен әйтүдә саранлык кылмыйдыр.

Икенчесе – «балаларын сөя торган ата». Мондый ата балаларның уйнап, сикереп йөрдекләрен, үзенең «бәбкә», «наналарының» хәрефләрне дөрес әйтә алмыйча сөйләшүләрен яратып кызык күрә, кечкенә йомшак куллары илә аталарын муеныннан кочаклап үбүләренә җаны рәхәтләнә, аларга төрле уенчыклар, курчаклар алып, үзенең мәхәббәтен изһар[11] кыла, башкалар алдында балалары илә ифтихар[12] итә. Ләкин күп вакытта берничә еллар үтү илә шушы күркәм рәсем башка төскә кереп, борынгы «бәбкәләр», «наналар» урынына «ялкау», «каршы», «тупас» һәм башка шуның кеби сүзләр ишетелә башлый. Балалар үсеп аталарына күңел юанычы, уенчак булудан үткәч, «балаларын сөя торган» атага кызыксыз булып китәләр.

Мөбаләга[13] кылып язылмыш диелсә дә, мондый аталарны аяк атлаган саен очратырга мөмкин. Кечкенә вакытта балаларның тәрбиясе аналар вазифасы идеген һичкем инкяр итми. Аталарның вазифасы исә: балаларның үсүеннән башланып, бигрәк тә дөньяга керә башлаган вакыттыр. Аталарга балаларны кечкенә вакытта ашату гына тиешме икән? Балалар илә аталар арасында башка мөгамәлә, башка карау да булырга тиеш түгелме икән? Аталарның күбесе үсеп җитә торган угыл, кызларын өстләрендә булган авыр

---

[10] бәгъзе – кайбер
[11] изһар – күрсәтү
[12] ифтихар – мактану, горурлану
[13] мөбаләга – арттыру, күпертү

йөк мисалында санап, мөмкин кадәр тизрәк ул йөктән котылырга иҗтиһад итәләр. Шуның өчен дә кызларын тугры килгән кияүгә (гәрчә көфу[14] булмаса да) биреп, угылларны да (гаиләсен тәрбия кылырлык көче булмаса да) өйләндерергә тырышалар. Безнең өстән төшкәч, ничек белдең, шулай тор! дигән кеби. Әмма гаилә сәгадәте дигән нәрсәне уйлаучы аз.

Балигъ булды инде дип баланың тәрбиясеннән әл чигү[15] аталык вазифасын өстән төшерү саналмый, шушы бөлуг[16] яшенә җиткән вакытлар балалар өчен куркынычлы вә агыр улып, аларны ялгыш юлга китүдән сакларга тырышу бигрәк тиеш буладыр. Күп вакытларда гакыллы атаның киңәше, мәхәббәте, мөмкин булса матди ярдәме, агыр, ачы дәкыйкаларда[17] бөек файда китереп, һәлакәткә төшүдән саклады исбат ителмештер.

Балаларның дөньяга килүенә сәбәп булып, ашатып-эчертеп укыту, хәтта бөтенләй зыялы булганча укыту илә дә тәрбиясе тәмам булып, атаның хезмәте бетте хисапланмый. Бәлки балалар бөтенләй инсан хисабына кереп, аяк өстенә баскангача күзәтү аталарның бурычыдыр.

Үзенең аталык вазифасын җиренә китермичә, икенче хатын алып яңадан гаилә төзегән, яки хатыны булып та икенчене алып, әүвәлге хатыныннан калмыш балаларын урнаштырмыйча тәкъдир иреген ташлаучы аталар илә балалар арасында пәйда булган дошманлыклар күзләргә ачык күренеп торадыр. Ата үзенең мәхәббәтен, малын, вакытын яңа гаиләсенә сарыф итеп, теге бичаралар оясыннан очынган кошлар кеби булгач, ничек тә булса интикам[18] алу фикеренә төшеп, явыз уйлар уйларга мәҗбүр булалар. Бигрәк тә аталарының мәхәббәтен, малын болардан алган үги анадан интикам алырга юл эзләп, күп вакытларда олуг җинаятьләр эшләп һәлакәткә төшәләр. Мәхәббәт алдында картлык, яшьлек хисапланмыйча, башның иелдеге һәркемгә мәгълүмдер. Мәхәббәтне яшь хатынына вә аннан туган балаларына сарыф итсә дә, тәрбиядә тигез итү бурычын онытмыйча җәбер итмәскә тиеш. Күп аталар үзләре үлгән соңында да мирас алудан мәхрүм итеп, бар милекне яшь хатынына

[14] көфу – тиң, пар, тиңдәш
[15] әл чигү – читләшү
[16] бөлуг – җитлегү, өлгерү, яшькә җитү
[17] дәкыйка – минут
[18] интикам – үч алу

язып калдыралар, шәригать вә канун билгеләгән хиссадан[19] мәхрүм итәләр.

Балалар явызлыгыннан зарланучы аталарны бик еш очратырга мөмкин. Минем фикеремчә, бозык аталар да аз булмаса кирәк. Атасын үтерүче угыллар каторгага җибәрелә, балаларын һәлак итүче аталар хөрмәткә лаек булып торалар. Икенче хатын алып бетәрбетмәс балаларын куып җибәрүче аталарны, үз баласын үтерүче арасына санарга батырчылык кыламын. Чөнки куылмыш балаларның күбесе һичбер эшкә тотына алмыйча чарасыз калып, яман юлдашлар арасына очрап тәүфыйктан яза да һәлакәт чокырына төшә, яки интикам алып җинаятьче булып һәлак була. Һәрничек булса да, моның һәлак булуына үзенең атасы сәбәпче буладыр.

(Шура. – 1910. – № 22. – 678–680 б.)

Аналар дикъкатенә

Бер нәүгъ[20] аталар кашында[21] балаларның уенчак, икенче нәүгъ аталар кашында агыр йөк идекләрен борын да язылмыш иде. Аналарга килсәк, «балаларының ашау, эчү һәм киемен тиешенчә карамый» дип әйтелсә, һәркайсы ана ачуланып бу сүзне үзенә тәхкыйрь[22] санар, чөнки тереклекнең күп вакытлары бала тәрбиясендәге мәшәкатьләргә сарыф ителә. Ләкин бу мәшәкатьләр тышкы гадәти тәрбиягә генә сарыф кылынудан үтә алмый. Мәгънәви тәрбия хакында аналарның бик азы гына уйлый. Хәтта аның кирәк идеген аңлаучылар да күп табылмас. Төрле шөгыльләр илә чолганмыш аталарга балалар әхваленә танышырга вакыт артмый, тереклек мәйданындагы сугыш аларның дикъкатен җәлеп итеп барлык көчләрен дә үзенә ала. Тереклек мәйданындагы сугышчылар гауга-кычкырышның күплегеннән балаларның фәрьядын[23] ишетми, күзләреннән аккан яшьне сизми калалар. Бу балаларны кыйнамыйлар, җисмәни җәза[24] илә җәзаламыйлар, ләкин мәгънәви тәрбия юклыктан аларның рухлары фәрьяд[25] кыла.

---

[19] хисса – өлеш, үзенә тиешле күләм
[20] нәүгъ – төр
[21] кашында – янында
[22] тәхкыйрь – хурлау
[23] фәрьяд – елау, зарлану
[24] җисмәни җәза – тән җәзасы
[25] фәрьяд – кычкырып елау

Без күп вакытта «урам балалары» дип аталган балаларның әхлаклары бозыклыгына оялып, хәтта җирәнеп карыйбыз. Оялып карасак, бу балаларны гаеп итәргә юл юк. Бу балаларның ата-аналары иң агырлык илә тереклек итә торган сыйныфларга мәнсүбләрдер[26]. Агыр хезмәтләр илә хәлдән таеп, аларга каршы ачуланып һөҗүм иткән фәкыйрьлек-мохтаҗлыкка күкрәк киереп сугышмактадырлар. Ашарга икмәк табудан башканы уйларга аларның вакытлары юк һәм көчләре дә җитми. Шушы мохтаҗлык аркасында балаларының кайда йөрүләрен тикшерү бер тараф торсын, күз алдында эч пошырып тормасалар да, куаналар. Урта сыйныф ата-аналар кечкенә балаларының каршында караучысы бар дип кайда йөрүләрен тикшермичә, тегеләргә караганда ярыйсы гына гаепкә мөстәхикъ[27] булалар. Ул карауччы, фәкыйрьлек аркасында тәрбиядән мәхрүмә булгач, яхшыны яманнан, файданы зыяннан аера алмый. Шуның өчен урам чатларында, су буйларында үзе кеби хадимәләр[28] һәм очраган тәрбиясез егетләр илә сөйләшергә керешә, балалар исә туктап тыңлап торырга мәҗбүр булалар. Мондай булган сүзләрнең ни тугрыда икәнне язарга да хаҗәт юк.

Безем татар хатыннары арасында алты-җиде яшьлек яки аннан да артык кызчыкларны үзләре илә бергә мәҗлесләргә алып бару гадәте бар. Мәҗлес әдәпләреннән хәбәрдар булучыларыбыз дәхи[29] чамалы, арада бәгъзе бер хатыннар шундаен сүзләр ычкындырып җибәрәләр ки: ишеткән ир кешеләр дә кызармый калмаслык була. Кечкенә кызчыклар аңламыйлар дип аналары юкка гына үзләрен юаталар. Тәэссефдер[30], бер дә алай түгел. Чынлап караганда кечкенә балалар без уйлаганнан күп артык сизәләр һәм аңлыйлар. Бер мәртәбә ишеткәндә аңламаса, икенчедә, өченчедә аңлый. Кечкенәләрнең колак-күзе рәсем төшерә торган пыяла мисалында, яхшы-яман ишеткән, күргән нәрсәләр пыялага төшкән кеби гомергә калачактыр.

Шәһәр балаларына килсәк, шул ук күңелсез рәсем. Нинди генә шәһәргә карасак та, кич сәгать 10–11ләрдә бакчаларда кечкенә балаларны ияртксән хадимәләрне күрергә мөмкин. Ачык юлларда

---

[26] мәнсүб – кагылышлы, мөнәсәбәтле булу

[27] мөстәхикъ – лаеклы

[28] хадим – хезмәтче, ялчы

[29] дәхи – тагы

[30] тәэссеф – үкенеч

ярыйсы гына йөрсәләр дә, бераз караңгы почмакларда башка рәсем вә башка кыланышлар күрелә. Шушы кыланышларга кат-кат карагач, киләчәктә татлы өмедләр илә көтә торган милләт җимешләренең чәчәкләр ачылмастан борын ук кырау тиеп читләре карала башлый.

Без аналар барлык көчебезне сарыф итеп шундаен иртә тия торган кыраулардан киләчәктәге ышанычыбыз булган чәчәкләребезне сакларга иҗтиһад итмәсәк, шушы кыраулар ачылмаган чәчәкләрнең әүвәл тирәләрен каралтып, ахырында ачылып җиткәндә туңдырса, ул чәчәктә җимеш өмеде калмыйдыр. Өйдә кунак булганда мәҗлес әдәпләреннән хәбәрдар кемсәләр катында балалар катнашса да, зыян юк, бәлки кеше арасында үзләрен тотарга өйрәнергә ярдәме булачак. Әмма мәҗлес әдәпләре белмәгән кунаклар катыннан, ир-хатын, мөселман-рус булсын, кечкенәләрне ерак тоту тиеш идегендә шөбһә юк. Хадимәләр илә балаларны күз артына җибәреп, хәясез[31] улып, әхлаклары бозылуларына сәбәп булудан, яшьләремездән көтә торган өмедләребезнең тамырына балта чабудан саклануга тырышу вазифабызны онытмаска һәркаюмызга ляземдер.

(Шура. – 1911. – № 4. – 119–120 б.)

Тәрбия вә җәза

Җимеш агачлары сугармаенча[32], ашламаенча тәмле җимеш бирмәдекләре кеби, адәм балалары да тәрбиясез чын адәм була алмыйлар. Адәм балаларының тереклегендә тәрбия иң мөһим урын тотадыр. Шуның өчен дә балаларның тәрбиясе ата, ана, хәтта бөтен милләт өстендә иң олуг, иң агыр хезмәт саналадыр. Тәрбиянең мәгънәсе җисмәни һәм мәгънәви көчне көннән-көн арттыруга тырышудыр. Балалар тәрбиясе үзе генә чиксез олуг гыйлемлектер. Вә халәнки мөрәбби[33]* һәм мөгаллим әфәнделәр моңа күп әһәмият бирмиләр. Балалар тәрбиясендә мөрәбби вә мөгаллим әфәнделәрнең әхлагы, табигате тәрбия вә тәгълим[34] кылына торган балаларның

---

[31] хәя – оят, тыйнаклылык

[32] сугару – су сибү

[33] мөрәбби – тәрбияче

* Мөрәббидән морад бигрәк ата-аналардыр (М.Акчурина искәрмәсе – *Р.А.*).

[34] тәгълим – укыту, өйрәтү

гакыл һәм әхлакларын аңлап, шуңа күрә сөаль вә бәян кылуларындагы осталыклары иң кирәкле урынны ишгаль[35] итәдер. Шушы тәрбия вә тәгълим бабына мөрәбби вә мөгаллим әфәнделәрнең үз сүзләрен тыңлату, ялкаулыкны качырып теләгән юлдан барырга ярдәм итә дип саналмыш җәзалар да керәдер.

Тәрбия бабында балаларга кылына торган җәзалар мәдәни халыкның дикъкатен җәлеп иткән дәрәҗәдә башка эшләр җитә алмыйлар. Моның хакында алты-җиде гасырлар борын бәхәс ителгән кеби, хәзерге заманда һәм бәхәс ителәдер.

Хәзрәт Гайсәдән 600 ел чамасы элек булган юнан[36] голямасыннан философ Пифагор балалар тәрбиясендә җәзага ябышмыйча, кирәк юлдан баруны гадәтләндереп табарга тәүсыя[37] кылмыштыр. Бер нәрсәгә яки бер эшкә гадәтләндереп, ягъни куркытмый, аптыратмый йомшаклык илә кат-кат төшендергәч, кешенең табигатенә тәэсир итү мөмкин идекне борынгы философ сөйләп, гадәтләнү икенче табигать, димештер.

Юнан голямасыннан Сократ һәм җәзага каршы торып, балаларның тырышуларын, фикерләрен төрле сөальләр илә уйгатып, мөмкин кадәр миләрен, гакылларын эшкә боеру илә тәүсыя кылмыштыр. Болардан башка һәм күп мәшһүр галимнәр җәзага каршы тормышлар. Җәза аркасында балаларда гакыл, фикер тупасланып, әсирлек, коллык, куркаклык хисе урнашып, мөгаллим һәм мөрәббиләрнең дә икътидарсыз[38] идекләре исбат ителәдер.

Тәрбия тәгълим бабында ике төрле җәза йөртелү мөмкин табылмыштыр. Беренче кылынмыш җәза – баланың фикерен уйгатырлык булу. Икенче – баланың сәламәтлегенә зарар килмәү һәм тәхкыйрь[39] хисе булмассызлыктыр. Кирәк тән вә кирәк мәгънәви җәза булсын, шарт икәвендә дә бердер.

Бу мәкаләдә мәгънәви җәзаны куеп, хифзыссыйхәт[40] ноктаи назарендәге[41] тән җәзасы хакында бәхәс итеп, баланың сәламәтлегенә ничек тәэсир иттеге тугрысында язачакмын.

---

[35] ишгаль – биләү

[36] юнан – грек

[37] тәүсыя – киңәш бирү

[38] икътидар – көч, куәт

[39] тәхкыйрь – хурлау, мыскыл итү

[40] хифзыссыйхәт – сәламәтлекне саклау һәм аның юллары

[41] ноктаи назар – караш

Гаиләләр эчендә һәм мәктәпләрдә аяк атлаган саен очрый торган почмакка кую җәзасы: бала ни булса зыян итте, зурларның сүзен тыңламады яки кушкан йомышка бармады, ялкауланды, дәресне хәзерләмәде – зурларның фикеренчә, иң җиңел булган җәза почмакка хөкем итүдер. Хифзыссыйхәт ноктаи назарендә шушы «зарарсыз җиңел җәзадан» әллә никадәр олуг зарар килү мөмкин. Бер урында селкенмичә озак басып торудан бәдәндәге[42] канның хәрәкәте кирәгенчә булмыйча, аяклардагы тамырларга артык китә, басып тору күпме озак булса, кан төшү һәм шуңа карый. Болай басып торулар еш-еш булганда, кан хәрәкәте тиешенчә булмыйча, балаларның башында кан азлык авыруы пәйда буладыр. Бигрәк тә бу җәза каны аз балаларга яман тәэсир итә. Каны аз балаларны басып тору җәзасына хөкем итүне ташларга мөмкин булмаса, вакытны кыскартуга тиештер.

Тагы моңа охшашлы гаилә эчендә аналар тарафыннан бирелә торган җәза бардыр ки: ул да аяк үзрә[43] ашатудыр. Йомшак күңелле аналар үзләренең бәгырь ярасы булган балаларын бөтенләй ашсыз калдыруга көчләре җитми дә аяк үзәрендә ашарга бирәләр. Әмма сөекле балаларына никадәр зыян китердекләрен тоймый калалар. Ашау вакытында һәрбер әгъзалардагы кан хәрәкәте тиешенчә булып, мигъдәнең[44] пешерүенә кирәк булган юешлек аерылсын өчен бәдән бигрәк тынычлыкка мохтаҗ буладыр. Югарыда әйткәнчә, бер җирдә басып торганда, кан тиешенчә хәрәкәт итә алмаганга, ашказаны да үз хезмәтен җиренә китерә алмыйдыр.

Гаилә эчендә һәм мәктәпләрдә бирелә торган җәзалардан тагы берсе – тез өстенә куюдыр. Селкенмичә басып торудан кан тиешенчә хәрәкәт итә алмагач, тез өстендә бигрәк тә булмый. Тез өстендә торудан каны аз балаларның аяклары оеша яки бик каты авырта, хәтта җәза вакыты тулгач та озак вакытка тартыла. Иске ысул мәктәп-мәдрәсәләрдәге хәлфәләр моның илә генә канәгать итмичә, идәнгә борчак, карабодай яисә тоз сибеп шуның өстенә тезләндермешләр. Хәзерге заманда һәм караңгырак мәктәпләрдә шундый вәхшәтләр бетеп җитмәгән.

Болардан соң суктыру җәзасына килик. Кирәк чыбык, кирәк камчы булсын, моны татыган баланың күңелендә мөрәббисенә,

---

[42] бәдән – гәүдә, тән
[43] аяк үзрә – аяк өсте
[44] мигъдә – ашказаны

мөгаллименә, хәтта ата-анасына булсын, мәхәббәте, хөрмәте борынгы кеби булыр микән? Кыйналган соңында бала сүзне тыңласа да, күп куанырлык урын юк...

Йөзгә сугу, колактан тарту кеби һәр аяк атлаган саен очрый торган җәзалардан балаларның сәламәтлегенә никадәр зыяннар килдеген уйлаучы да юк. Колактан каты тарту илә берничә вакытка, хәтта бөтенләй саңгырау итәргә мөмкин. Йөзгә вә башка сугудан, чәчтән тартудан баш авыруы һәм гасаби[45] авырулар пәйда буладыр. Хифзыссыйхәттән бихәбәр аналар үзләре балаларын авыруга сабыштыралар яки хәлфәләр кулыннан авыру була да, җен зарары тиде дип, өшкерү-төкерүләр илә яңадан җәзалый башлыйлар.

Мәктәп-мәдрәсәләрдәге (хәтта монтазам[46] рус хөкүмәт мәктәпләрендә) ашсыз калдыруны санга да алмыйбыз, җәзага да хисап итмибез. Вә халәнки балаларны ашсыз калдыру җәза гына түгел, газап кылу булып чыгадыр. Нинди олуг җинаять ияләре дә һичбер вакыт ачлык җәзасына хөкем ителмәгәндә, мәктәп-мәдрәсәләрдәге милләт өмеде шәкертләр ачлык җәзасына хөкем ителәләр. Боларның гөнаһлары никадәр олуг булса да, катилләрдән[47] яки башка зур җинаять ияләреннән артык түгелдер.

Мөрәбби вә мөгаллим әфәнделәр һәм ата-аналарның күбрәге тәрбия-тәгълим вакытында бәгъзе балаларны сугудан, җәзадан башка юлга салу мөмкин түгел дип әйтүгә көчләре җитә. Әмма бәдәнгә зыян китерә торган җәзалар илә рухны дәвалап, тугры юлга салу шөбһәледер.

(Шура. – 1911. – № 16. – 500–501 б.)

Мәхәббәт дәресләре

Җир йөзендә булган һәрбер нәрсәгә гыйбрәт илә караганда, бер тереклекне фида[48] кылу илә бик күп тереклек хасил булганны күрергә мөмкин.

Күз алдыбызда ачылган гөл чәчәге бер-ике көн үтү илә йомшарды (мишәрләр тәгъбиренчә[49] – пыжыды), гакыйбәт[50] җиргә ко-

---

[45] гасаби – нерв
[46] монтазам – тәртипкә салынган, тәртипле
[47] катил – үтерүче
[48] фида – корбан итү
[49] тәгъбир – аңлату
[50] гакыйбәт – ахыр, соң

елды. Дикъкатьләп карагач, түгелгән чәчәкнең сабагында бик күп вак кына орлыклар күренә. Чәчәк үзен фида кылып, күкрәгендә тәрбияләп күп яңа чәчәкләргә тереклек калдырган. Йорт хайваннарыннан алып хәтта иң ерткыч җанварлар да балаларын имезеп тәрбия кылган вакытларында ана мәхәббәтенең раст[51] вә мөкаддәс[52] мәхәббәт икәнендә кем шөбһә итәр? Ерткыч вә кан түгүче җанварларга карагыз: баласын никадәр шәфкать илә имезә, ялый, назлата, юата, җылыта, дошманнан саклауда үз җанын фида кыладыр.

Адәм балаларында ир илә хатынның икәвеннән әүвәлге бала дөньяга килсә, икедән өч булды, янә бер адәм баласы артты, дибез. Аллаһы Тәгалә баланы көчсез, күп елларга ярдәмгә мохтаҗ итеп бирүе аналар калыбында мәхәббәтне арттыру өчен булса кирәк.

Хайван һәм ерткыч җанварларның балалары адәм балаларына караганда күп дәрәҗә көчле, ярдәмгә дә азрак мохтаҗлардыр. Берничә айлар үтү илә баласы анасын, анасы баласын танымаслык булалар. Адәм балалары исә бөтенләй башка: мәхәббәт орлыклары тишелеп, яшәреп күркәм гөлләргә әверелүгә байтак вакыт кирәк булдыгыннан, Җәнаб[53] бары ярдәмгә мохтаҗ көчсез балалар һибә[54] кылмыштыр.

Тәгълим юлының да башы бала тәрбиясеннән башланып, әүвәл дә исә мәхәббәттер. Тәгълим юлы дигәч тә, яңа туган баланы тәгълим кылу аңлашылмасын. Бәлки дөньяга яңа килгән көчсез бала олуг мәгънәле мәхәббәт дәресе бирүдә анасына мөгаллим буладыр.

Иң әүвәл бала анасына сабыр вә сәбат[55] дәресе биреп, аның йөрәгендә элеккедә булмаган һәм каләм илә тәгърифе[56] мөмкин түгел хисләр уятадыр. Йоклаган баласының башы очында утырган ананың йөзендәге нәзек тәбәссем[57], чиксез мәхәббәт, татлы йокысын, бәлки җанын фида кылуга хәзерлек кайдан килә? Боларның барысы көчсез балачыкның анасына өйрәткән мәхәббәт дәресенең әсәредер[58].

---

[51] раст – дөрес, рас, чын
[52] мөкаддәс – изге, бөек, хөрмәтле
[53] Җәнаб – Аллаһы Тәгалә
[54] һибә – бүләк
[55] сәбат – чыдамлылык, ныклык
[56] тәгъриф – аңлату, белдерү
[57] тәбәссем – елмаю, көлемсерәү
[58] әсәр – йогынты, тәэсир

Ана баласын күкрәге илә имезеп тәрбия кыла, димәк үзен фида кылып башкага тереклек бирә, шушы олуг дәресләрне көчсез балачыкның өйрәтүе гаҗәп имәзме? Шуның өчен дә дөнья йөзендәге раст мәхәббәт һәм адәмчелекнең башы ошбу дәрестән башланган димешләр.

Яңа туган балачыкларыбызның дәресен тыңлыйбыз, имезәбез, татлы йокыларыбызны калдырып уяу торган төннәребез хисапсыз була, балаларыбыздан берәве авырса, йөрәгебез янып хәсрәтләнәбез. Бу эшләрне кимчелек кылмый үтәсәк, үзебезне бәхетле саныйбыз. Балаларыбыз уку яшенә җиткәч, шул сәбат вә сабырыбызны югалтмый мәгънәви тәрбияләренә ярдәмче булсак, дөнья вә гакыбәдә[59] бәхетле булыр идек. Бу вакытта балаларыбыз әүвәлгегә караганда көчлерәк булсалар да, шулай ук ярдәмгә мохтаҗлардыр. Монда инде аталар илә аналар бергәләшеп гыйлемгә, укытуга бар көчләрен сарыф итәргә, мәгарифтән мәхрүм калган балаларның иң зәгыйфь вә иң көчсез идеген хәтердән чыгармаска, мәхәббәт орлыкларыннан гөл чәчәкләре үстерүдә кимчелек кылмаска тиештер. Наданлык – караңгылык идеген инкяр итүчеләр күп табылмаса кирәк. Дөнья йөзендә булган бозыклык вә җинаятьләрнең дә күбесе мәгънәви тәрбия юклыктан киләдер.

Гыйлем укыту ягына килгәндә, безем татар халкы «байлыгыбыз юк, шуңа күрә балаларыбызны укыта алмыйбыз» диләр. Уку өчен дөньяда ялгыз байлык шарт булса, барлык бай балалары галим булып, фәкыйрьләрнең бары надан калырлар иде.

Матди җәһәте тәэмин кылынып үз иҗтиһады[60] кәмалендә[61] булган шәкерткә уку асан[62], сәламәтлегенә дә зыян килмәве шөбһәсездер. Ләкин безем татар милләте арасында мондый бәхетле шәкертләр бармак илә генә санарлык. Байлык булса, я атада, яки балада сәбат, иҗтиһад булмый. Истигъдад[63], иҗтиһад булса, байлык булмый.

Ике ел борын Саратов шәһәренә бардыгымда Н. нумерлары илә күрше йортның капкасы төбендә урамда ундүрт-унбиш яшьлек кап-кара чәчле, ялан аяклы яһүди баласының дәрес хәзерләп

---

[59] гакыб – соң, нәтиҗә
[60] иҗтиһад – тырышу, эшкә күңел биреп эшләү
[61] кәмаль – житешкәнлек, өлгергәнлек
[62] асан – ансат
[63] истигъдад – сәләтлелек

утырдыгын күрдем. Сентябрьнең башы, көннәр җылы булганга, болай чыккандыр дип уйладым. Икенче, өченче көндә дә шулай булгач, нумерлар иясенең кызыннан сорадым да: «Ул Абрамка, реальный шәкерде, өйләре бик кечкенә, дәхи дә биш-алты вак балалары бар, өйдә урын юклыктан, урамда дәрес хәзерли», – диде. «Атасының кәсебе ни нәрсә?» дип сорагач, сәгатьләр төзәтүче дип җавап бирде.

Бу сүзләр минем дикъкатемне җәлеп итеп, атасының ни төсле икәнен күрәсем килде. Икенче көн бәйрәм булганга, Абрамканың атасы да урамга чыкты. Арык кына, килешсез кыяфәтле бер яһүди. Өстендә байтак киң, иске генә бишмәт (талчуктан[64] алынган булса кирәк). Бу фәкыйрь яһүди илә баласының хәленә карап, раст ата, иҗтиһадлы бала идекләрендә шөбһәм калмады. Кечкенә, тәтенле бүлмәдә ярым ач торып, баласын мәгарифтән мәхрүм итмәскә тырышуы шаян[65] гыйбрәттер.

Йөрәк пәрәсе балаларыбызны киләчәктә аяк астына тапталып хур булудан саклау безем бурычыбыздыр. Гыйлемнән, укудан мәхрүм итсәк, бурычыбыз үтәмәгән булып, балаларыбыз кашында һәм Аллаһы Тәгалә хозурында оятлы булачакбыз. Балаларыбыз безгә үгрәткән мәхәббәт дәресен җиренә китерү һәркаюбызга ляземдер.

(Шура. – 1912. – № 6. – 183–184 б.)

Балаларның уеннары һәм уенчыклары

Балаларның уеннары вә уенчыклары тугрысында фикер йөртергә, ислях[66] кылырга безгә дә вакыт җиткән булса кирәк. Уенчыкларның нәүгесе бик күп булып, боларның ниндәе файда, ниндәе зарар бирә идекне уйлау, карау аналар вә мөрәббиләр вазифасыдыр. Тәәссефкә каршы, без һәркаюбыз файда вә зарарны уйламыйча, бердән: балаларыбызның күңелләрен табу нияте, икенчедән: уенчыкларга әһәмиятсез нәрсәләр дип карарга гадәтләндегебездән, күренгән бер уенчыкны алып бирәбез. Хәлбүки балаларның сәламәтлеге һәм тәрбияләре өчен болар мөһим урынны тоталар. Шуның өчен боларны сайлап бирү тиеш.

Мөхтәрәм вә мөхтәрәмә «Шура» укучылары илә киңәшмәкче булып уен вә уенчыкларны берничә бүлеккә аерам:

---

[64] талчук – сөйләм телендә: иске-моски сатыла торган базар (*Р.А.*)

[65] шаян – тиешле дәрәҗәдә

[66] ислях – үзгәртү, реформа

1) Кай вакытта уенчыклар файдалы, ничә яшьтә алар хаҗәт.

2) Кыз балалар илә ир балалар арасында уен вә уенчыкларның аермасы.

3) Курчак вә алар илә уйнауның файда вә зарарлары.

Бала дөньяга килгәч, өч-дүрт һәфтәдә[67] көлә башлый. Менә шул вакыттан ук анасы һәм башка якынлары көлдерергә тырышып, баланың кечкенә миенә тыныч бирмиләр. Кечкенә вакытында бала никадәр тыныч ятса, бәдәне, мие шулкадәр сәламәт буладыр. Балаларның киреләнүе яшь ярым, ике яшькә җиткәндүк гасаби авыруга мөбтәля булуы[68] (халык телендә җилләнә дип тәгъбир кылына) кечкенә вакытта көлдерү, тирә якка карарга көчләү сәбәбеннән, мие зәгыйфьләнүдән киләдер. Баланың бу хәленә ата-аналар хафаланып, каюсы өшкерә вә каюсы белер-белмәс дарулап, тагын миен тынычсызландыралар. Яшь баланың нервалары зәгыйфьләнгәч, аны китәрү җиңел түгел.

Яңа туган баланың тик бәдәне сәламәт булуга игътибар итү илә кифаяләнеп[69], ике-өч айлык балага гакыл өйрәтү тиеш имәс. Сәламәт баланың егълавына да ул кадәр эч пошмаска кирәк. Бала караучының белер-белмәс селкетеп-тирбәтеп юатуыннан ятып егълавы файдалыдыр. Сәламәт бала күп егъласа, күкрәге киң була. Өч-дүрт айлык булгач ук баланың башы тугрысына бишеккә чуар нәрсәләр бәйләү гадәте шулкадәр киң урын алган ки, һичбер бишек ансыз булмас дисәм, мөбаләгага түгелдер. Сатып алган чуар уенчык булмаса, төрле чуар чүпрәкләр булса да тагылып куеладыр. Бала яткан җирендә шушы чуар нәрсәне тотмакчы була, юана, хәтта йоклап киткәч тә, кулларын суза. Моннан беленә ки: баланың кечкенә мие йокыга киткәч тә тынычланмаган, һаман эшләп торадыр. Өч айга кадәр балага асла[70] уенчык кирәкми. Дүртенче айга чыккач, теш итләре кычыта башлаганга, сөяк хилка[71] (кольцо) кирәк буладыр. Хилканы бала авызына кабып, теш итләре илә кыса. Теш итләре кычытканга күрә балага рәхәт бирә. Икенчедән, теш итләре ярылып, тешләрнең тиз чыгуына ярдәм итә. Моннан соң кечкенә

[67] һәфтә – атна
[68] мөбтәля булу – дучар булу
[69] кифаяләнү – канәгатьләнү
[70] асла – һич, бер дә
[71] хилка – божра, түгәрәк

генә резин көррә[72] (мяч) хаҗәт була. Бала көррәне бәреп җибәрә, янындагылар алып биргәч, янә бәреп җибәрә дә бала рәхәтләнеп көлә һәм кул итләренең көче артуга файда бирә. Кечкенә кыңгырау зыянсыз булачак.

Бер яшь тулганда сәламәт бала йөри һәм азлап сөйләшә башлый, бу вакытта балага кечкенә хайван сурәтләре бирергә ярый. Тиен, арыслан, аю, бүре, каплан кеби ерткыч җанварлар сурәте булмасын. Өй эчендә күзенә һәр көн, бәлки һәр сәгать күренә торган мәче, йортта булган ат, сыер, куй, кәҗә, ат, кошлардан тавык, каз, үрдәк, күгәрчен, чыпчык кеби таныш нәрсәләр булсын. Балага боларның терекләрен күрү кыен булмаганга, кечкенә мие боларга ияләшә. Югарыда язылган җанварларның, бөркет, лачын, карчыга, тутый кеби кошларның терекләрен күрү җәгърафия укыган вакытта да балаларның күбесенә [...] булмыйдыр. Бу язылган уенчыклар илә утырып уйналганга, йөгереп, селкенеп уйнар өчен тагы да резин көррәгә хаҗәт төшә.

Югарыда язылган хайван, кош сурәтләрен балага бердән бирелсә, каюсына бигрәк кызыгырга белми дә, ихласы тиз кайта. Берәмләп бирелгәндә, кызыкканнан кызыгып уйный. Яз көнендә хайванчыкларны төяп йөртергә, ком ташып уйнауга кечкенә агач арбачыклар булса, бала утырып уйнамый, һаман йөри, селкенә, шуның илә күңеле ачыла, иштиһасы[73] арта, йокысын тыныч йоклый. Яз көннәрендә мөмкин кадәр балаларны ачык һавада уйнату тиеш.

Дүрт яшькә җиткәч, азлап-азлап рәсемнәр күрсәтү мөмкин. Бишкә җиткәч, каты кәгазьдән яки агачтан ясалмыш кечкенә кирпечләр файда бирәчәк. Кирпечләрдән балалар төрле биналар ясыйлар. Калын кәгазьдә ясалган төрле шәйләрне[74] кисеп, үзләре дә кәгазь өстенә ни белсә, рәсем кеби ясыйлар. Алты-җиде яшьтә әлифба хәрефләре язылган калын кәгазь кисәкләре яисә хәрефләр язылган агач кисәкләре бирелсә, һичбер мәшәкатьсез уен арасында хәрефләр таныргa, хәтта укырга өйрәнәләр. Җиде-сигез яшендә балаларга кыш көне кечкенә чана (салазка) илә шуып уйнау, аннан югары киткәч, каток шуу вакыты да килеп җитә.

Кәгазь, агач кирпечләре илә уйнаганда яисә ниндәй булса рәсем кеби нәрсәләр ясап маташканда, балаларга камил азатлык

[72] көррә – туп
[73] иштиһа – аппетит
[74] шәй – әйбер

бирү тиеш. Әгәр: «Аны ясама, менә моны яса» дип һаман күрсәтеләп торылса, бала үзен азат сизмәгәч, гасабилана. Икенче: күрсәткән нәрсәне яки рәсемне генә ясарга өйрәнгән бала киләчәктә дә үз алдыннан һичбер нәрсә эшләргә көче җитми. Юлбашчы булмаса, бер каршы алга атларга курка.

(Шура. – 1913. – № 20. – 631–632 б.)

ӘДӘБИЯТ

1. Акчурина М. Аталар һәм балалар // Шура. – 1910. – № 22. – 678–680 б.
2. Акчурина М. Аналар дикъкатенә // Шура. – 1911. – № 4. – 119–120 б.
3. Акчурина М. Тәрбия вә җәза // Шура. – 1911. – № 16. – 500–501 б.
4. Акчурина М. Иске әдәбиятыбыз // Шура. – 1911. – № 16. – 508–510 б.
5. Акчурина М. Мәхәббәт дәресләре // Шура. – 1912. – № 6. – 183–184 б.
6. Акчурина М. Балаларның уеннары һәм уенчыклары // Шура. – 1913. – № 20. – 631–632 б.
7. Акчурина М. Имласызлык // Мәктәп. – 1913. – № 2. – 55–57 б.
8. Акчурина М. Кемдән бу? // Сөембикә. – 1915. – № 9. – 7–9 б.
9. Акчурина М. «Сөбател-гаҗизин» китабы // Шура. – 1917. – № 8. – 181–182 б.
10. Өмет йолдызлары / Төз. М. Гайнуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 71 б.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ТАТАРСКОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬНИЦЫ МАХБУБДЖАМАЛ АКЧУРИНОЙ (К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Абызова Резеда Равиловна,
кандидат филологических наук,
Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, г. Казань,
arezeda22@rambler.ru

Данная статья посвящена личности татарской писательницы и просветительницы Махбубджамал Акчуриной. В работе автором рассмотрены основные проблемы, касающиеся положения татарского общества в начале XX века и нашедшие отражение в публицистических трудах М.Акчуриной. Вниманию читателей также предлагается ряд ее статей, которые в

1910–1913 гг. были опубликованы на страницах журнала «Шура» и посвящены вопросам воспитания, проблемам взаимоотношений родителей и их детей.
Ключевые слова: М.Акчурина, педагог, писательница, татарское общество, нравственность, родители, воспитание детей.

PEDAGOGICAL VIEWS OF THE TATAR ENLIGHTENER MAHBUBJAMAL AKCHURINA (TO THE 150TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH)

Abyzova Rezeda,
Candidate of Philological sciences,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
arezeda22@rambler.ru

This article is dedicated to the Tatar writer and enlightener Mahbubjamal Akchurina. The author examined the main problems of Tatar society at the beginning of the 20th century and how they reflected in the writings of M. Akchurina. As the attachment you will see some examples of her articles about education, the problems of relations between parents and their children, published in 1910–1913 in the “Shura” magazine.
Keywords: M.Akchurina, teacher, writer, Tatar society, morality, parents, moral upbringing of children.

II. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

УДК 37

БҮГЕНГЕ КӨНДӘ БАЛАЛАРГА МИЛЛИ ТӘРБИЯ, ДИНИ БЕЛЕМ БИРҮДӘГЕ ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ АЛАРНЫ ЧИШҮДӘ «АК МӘЧЕТ» ТӘҖРИБӘСЕ

Шәйхевәлиев Рөстәм Шәйхеразый улы,
«Ак мәчет» мәдрәсәсе, Яр Чаллы,
imam@akmechet.ru

Мәкаләдә татар мәктәбен үзгәртеп кору мәсьәләсе күтәрелә. Автор фикеренчә, реформа бер үк дәрәҗәдә укыту һәм тәрбия барышында чагылыш табарга тиеш. Татар халкының мәгариф тарихына караган мәгълүматларга нигезләнеп, белем һәм тәрбия бирүгә яңача караш кирәклеге ассызыклана. Мәктәпне үзгәртеп коруда фәнни-тикшеренү эшләренең зур әһәмияткә ия булуы «Ак мәчет» мисалында раслана.

Төп төшенчәләр: мәктәп, реформа, Алтын Урда, мәгариф, Карл Фукс, мәдрәсә, конференция, нәтиҗә.

Татар мәктәбен мин шулай күз алдына китерәм: анда бөтен фәннәр дә татарча укытыла, фәкать дәүләт теле буларак урыс теле кирә һәм планда каралганча бер чит тел укытыла. Ул мәктәптә тәрбия эше дә татар милли традицияләренә нигезләнеп алып барыла. Минем белүемчә, Татарстанда, гомумән алганда Россиядә, андый мәктәп юк. Димәк, реформалаштыру объекты да юк. Татар мәктәбен реформалаштырырга түгел, бәлки иң элек формалаштырырга, ягъни оештырырга кирәктер.

Татар мәктәпләрен оештыру турында сүз алып барганда иң элек тарихыбызны исебезгә төшереп китсәк урынлы булыр: без кем идек һәм кем булдык?

«XIII гасыр башыннан башлап Бөек Новгородтан көньяк-көнчыгыш Азиягә кадәр, Дунай елгасыннан Япон диңгезенә кадәр иксез-чиксез даланы искиткеч, бөек, куәтле, беркайчан да таркал-

мас, мәңге яшәр кебек тоелган Жучи олысы, ягъни Алтын Урда дәүләте биләп тора» [1]. Алтын Урда Үзбәк хан идарә иткән елларда дәүләтләрнең иң көчлесенә әверелә һәм хәрби куәте, сәяси авторитеты белән үзенең иң югары ноктасына күтәрелә. Ул бөтен өлкәдә шундый кискен күтәрелеш кичерә. Бу Алтын Урданың рухи һәм матди өлкәләрне үз эченә алган үз мәдәниятенең, ягъни үзенә генә хас Алтын Урда мәдәниятенең тууы, үсүе турында сүз алып барырга мөмкинлек бирә. Әмма Алтын Урданың алтын чоры уза, ул аерым ханлыкларга таркала, ахырда ул ханлыклар да берсе артыннан берсе урыс дәүләте тарафыннан буйсындырылып үзләренең дәүләтчелекләрен югалталар. Шулай булуга карамастан, татарлар ассимиляцияләшмиләр, горур татар булып кала алалар.

Карл Фукс үзенең хатирәләрендә түбәндәгеләрне язып калдыра: «Казан татарлары 300 ел буйсынып яшәп тә шул кадәр күп үзенчәлекләрен һәм миллилекләрен саклап кала алганнар, бу хәтта күзәтүчән этнограф өчен дә аеруча игътибарга лаек. Алар урыслардан һәм башка халыклардан аерым яшиләр, хәтта хәзер дә үзләренең ата-бабадан калган өстенлекләрен, дәрәҗәләрен саклап калырга тырышалар. Алар үзләренең килеп чыгышлары белән, үзләренең әхлакый сыйфатлары белән, үзләренең диннәре белән, үзләренең яшәү рәвешләре белән, үзләренә генә хас бөтен сыйфатлары белән горурланалар» [2]. Алда әйтелгәннәр безнең кем булганыбызны күрсәтә.

Без – меңәр еллык мәгърифәткә ия булган бай тарихлы, борынгы халык. Безнең тарихыбызда зур күтәрелешләргә ирешкән һәм бик түбәнчелекләргә төшкән чорларыбыз да аз булмаган.

Карл Фукстан соң тагын 200 ел узды. Без тарихыбызны оныттык, затлы нәселдән икәнлегебезне оныттык, динебез зәгыйфьләнде. Кайчандыр бездән куркып, безгә карап сокланып торган дөнья бүген безнең кем икәнлегебезне дә белми. Бүгенге көндә бер татар мәктәбенең дә булмавы, балаларның татарча сөйләшә белмәве, халкыбызның үз милләте белән горурлану түгел, хәтта кимсенүе, безнең кем булганлыгыбызны күрсәтә. Шулай булса да, динебез, телебез, мәдәниятебез өчен көрәшәбез икән, димәк, киләчәгебез алай ук өметсез түгел.

Татар мәктәбен реформалаштыру проблемасы, минем фикеремчә, бу – милләтнең киләчәге өчен иң әһәмиятле мәсьәләләрнең берсе.

Проблема дөрес күтәрелә: татар мәктәбе дип атала торган мәктәпләргә реформа кирәк, ягъни татар мәктәбе дип язу эленгән мәктәпләрдән чын мәгънәсендә татар мәктәбе ясарга кирәк. Әмма ничек ясарга? Моның өчен киләчәкне күз алдында тотып, киләчәккә карап эш йөртергә, үткәннәрдән сабак алырга кирәк.

Милләт мәсьәләсе Казан ханлыгы алынганнан бирле халык күңелендә ачы төер кебек тора. Ул үткәнен сагынып, киләчәккә зур өметләр белән яши.

Моннан 200 ел элек Курсави алып килгән дини реформа дини мәгарифнең реформалашуына, җәдитчелек хәрәкәтенә нигез салды, күп санлы мәгърифәтчеләр үсеп чыгуга сәбәп булды. Шул чордагы Европаның техник, технологик яктан алга китүе күпләрнең акылын томалады, киләчәкне күпләр Европа мисалында күрделәр. Күпләр өчен Европаның техник-технологик яктан алга китүе генә түгел, мәдәнияте, әхлагы, хәтта киенү рәвеше дә үрнәк иде. Үзебезнең меңәр еллык кыйммәтләребез юкка чыгарылды, аяк астына салып тапталынды. Алар өчен урыс теле, мәдәнияте шушы Европа мисалындагы якты киләчәккә алып бара торган бер күпер иде. Бик күп мәгърифәтчеләребез: «Урыс телен өйрәнмәсәк бетәбез!» – дип лаф орды. Гаяз Исхакый үзенең «200 елдан соң инкыйраз» дигән әсәрендә татар халкының 200 елдан бетәчәген һәм бетү сәбәпләренең берсе булып урыс телен белмәүне күрсәтте. Мин урыс телен өйрәнмәскә кирәк димим, әмма бүген үз ана телен белмичә, урыс телен генә белүе татар халкының бетүенә китерә торган иң зур сәбәпләрнең берсе икәнлеге ачык күренә. Бөек киләчәк вәгъдә итеп 200 ел элек башланган реформа татар халкын бик аяныч нәтиҗәләргә китерде. Бу ялгышу тагын да кабатланмаса иде.

Татар мәктәбе – ул милләтнең киләчәге. Татар мәктәбе турында сүз алып барабыз икән, без татар халкының киләчәген күз алдында тотып эш йөртергә тиешбез. Телибезме, теләмибезне беренче урында дини фактор, дини тәрбия булырга тиеш. Без Ислам динендә халык буларак формалашканбыз, безнең Ислам динендә 1000 елдан артык тарихыбыз бар. Урыслар бит үзләренең бөтен эшләрен диннәренә таянып кына алып баралар, аларның бөтен уку-укыту системасы христианлаштыруга корылган. Бүгенге мәктәп дәреслекләрен генә алып карагыз. Алар халыкны христианлаштыру белән сугарылганнар. Мәсәлән, «Окружающий мир» дигән дәреслек. Анда хәтта бизәкләргә кадәр урыс-христиан күзлегеннән карап аңлатыла-

лар һәм мисал итеп тә фәкать урыс-христиан бизәкләре, рәсемнәре генә китерелә. Урыс балалары өчен бу бик дөрес, әмма татар балалары өчен түгел. Бүген башкаларга ярыйбыз дип, татар халкы киләчәктә юкка чыккан халыклар исемлегенә кермәсә иде.

90 нчы елларда дин ирегеге кертелде. Россия төрле илләрдән кергән Ислам динен таратучы миссионерлар белән тулды. 70 ел динсезлектә гомер кичергән, үзенең диненә сусаган халык өчен аларның һәрберсе пәйгамбәр булып күренде. Без аның уңышын бүген җыябыз: элек мөселманга, атеистка гына бүленгән булсак, бүген мөселманнар үзләре генә дә бихисап төркемнәргә бүленде. Коммунистик идеологиягә бирешмәгән барлы-юклы гореф-гадәтләребез дә бетәр дәрәҗәгә җитте. Без: «1000 еллык ислам тарихыбыз бар», – дип әйтәбез икән, ул безнең татарның ислам тарихы, ә каяндыр кайтарылган түгел.

Безгә шуны дөрес аңларга кирәк: без Европа халкы да түгел, гарәп тә, фарсы да түгел, ә кайчандыр дөнья белән идарә иткән бөек мөселман татар халкы, Карл Фукс күреп гаҗәпләнгән, үзенең дине, дәрәҗәсе, яшәү рәвеше белән горурлана торган горур, баш имәс татар халкы. Шуңа күрә безнең үз мәгарифебез, үз мәдәниятебез-тәрбиябез белән сугарылган үз татар мәктәбебез булырга тиеш. Ни өчен безгә, кайчандыр үзебезнеке булган, хәзер исә Европага чыгып бозылган, Европага яраклаштырылган уку-укыту системасын күчерергә, нигә үзебезнең асыл системабызны өйрәнеп, үзебезнең югалган кыйммәтләребезне торгызмаска? Без әле һаман да үзебезгә тиешле бәя бирә белмибез. Әлбәттә, Карл Фукс татарлар турында бик күп яхшы сүзләр әйтеп калдыра, әмма аны иң гаҗәпләндергәне татарларның белемле булулары. Ул әйтә: «Читтән килгән кешегә Казан татарларының европалыларга караганда белемлерәк халык булуы, һичшиксез, гаҗәп тоела. Укый-яза белмәгән татар кешесен милләттәшләре, гомумән, хөрмәт итми» [3, б. 25].

Безгә үзенең бөтен кыйммәтләрен көчләп тага торган Европа бер җенестәш никахларга кереп батып юкка чыгып бара. Ә беренче карашка анда бар да үрнәк. Әмма анда гаилә төшенчәсе юк, әхлак юк, безнең халкыбызда тыелганнар анда гадәти хәл. Аңа ияру – ул милләтнең муенына элмәк элү. Европа дигәндә, «алар безгә иң яхшыларын тәкъдим итәләр», дип уйларга кирәк түгел. Алар үзләрендә түбән катлам өчен булган, яисә кулланышта булмаган һәм бүгенге көндә гамәлдән чыгарылганнарын тәкъдим итәләр. Ә

бит аларның бүгенге көндә иң дәрәҗәле, без мөкиббән китә торган уку йортларындагы эш процессы асылда үзе үк мәдрәсәләр үрнәгендә оештырылган. Атаклы совет галиме Сергей Петрович Капица әйткән: «Чынлыкта, югары дәрәҗәдәге белемгә остазлар белән даими ныклы мөнәсәбәттә булу белән генә ирешеп була. Бу яктан караганда Кембридж һәм Оксфордның мәдрәсәләр белән уртаклыклары бик күп. Барыгыз Бохарага, Сәмәркандка – анда мохит нәкъ шулай оештырылган: шәкертләр остазлар белән бергә яшиләр һәм остазлар шәкертләрнең тәрбиясе белән шәхсән һәм даими рәвештә шөгыльләнәләр. Бергә яшәүләре сәбәпле алар беркая да китә алмыйлар. Монда шулай ук шәкертнең актив эшчәнлек алып бара торган коллективка иртә кереп китүе дә зур әһәмияткә ия» [4].

Шунысы мөһим: безнең үз татар мәктәпләребез бар бит. Алар, күпләр игътибар итми торган, хәтта кимсетеп карый торган безнең мәдрәсәләребез. Әлбәттә, алар дәүләт уку йортлары, мәктәпләре белән чагыштырганда бик аз һәм анда килгән укучыларны да иң яхшы сыйфатлылары дип әйтеп булмас иде. Әмма мәдрәсәдә уку дәверендә алар танымаслык булып үзгәрәләр. Мәдрәсәдә укып белем алган, мәдрәсәне тәмамлаган шәкертләр бүгенге яшьләргә үрнәк булып торалар. Мәдрәсә дигәндә мин Татарстанда эшләп килә торган барлык мәдрәсәләрне дә күз алдында тотып әйтәм һәм, аерым алганда, Яр Чаллы шәһәре «Ак мәчет» мәдрәсәсе моның ачык мисалы булып тора.

«Ак мәчет»тә эш традицион динебезгә, милли гореф-гадәтләребезгә таянып, замана таләпләренә туры килә торган итеп, фәнни-тикшеренү эшчәнлеге белән бердәм процесс буларак алып барыла. Тәрбияви чаралар мәдрәсә эшенең аерылгысыз өлеше булып торалар.

«Ак мәчет» – мәчет-мәдрәсә һәм мәхәллә булып эшен алып бара торган бер комплекс ул. Мәдрәсә буларак аның көндезге, кичке һәм читтән торып уку бүлекләрендә бүгенге көндә 270 студент белем алса, 2017–2018 уку елында 1355 кеше 87 төркемдә мәчет каршында оештырылган якшәмбе мәктәпләренә йөреп башлангыч дини белем үзләштерде, ислам тәрбиясе алды. Без мәчеттә һәм мәдрәсәдә бик күп тәрбияви чаралар үткәрәбез. Мәдрәсәнең көндезге бүлегендә укучы шәкертләребез бу чараларны күреп, үзләре үк шул чараларда катнашып зур тәрбия мәктәбен үтәләр.

Мәдрәсәбездә фәнни-тишеренү эшчәнлегенә аеруча зур игътибар бирелә. Курс эшләре һәм чыгарылыш квалификация эшләре уку-укыту планының аерылгысыз өлеше булып тора. Бу эшләрне башкарып шәкертнең фәнгә, тарихыбызга, гореф-гадәтләребезгә мөнәсәбәте яхшыра, ихтирамы арта. Курс эшләрен һәм чыгарылыш квалификация эшләрен яклау процессында сөйләм осталыгы камилләшә.

Без бер республикакүләм һәм бер россиякүләм, дүрт халыкара конференция, бер халыкара семинар уздырдык һәм бездә конфренцияләр оештыру-уздыру инде традициягә әйләнде. Бу чараларда Россиянең төрле шәһәрләреннән һәм чит илләрдән дин һәм фән галимнәре бик теләп катнаштылар. Без эшчәнлегебезне Россия ислам институты, Яр Чаллы дәүләт педагогия университеты, Идел буе федераль университеты, Мәскәү дәүләт лингвистика университеты кебек уку йортлары, Тарих институты, Татарстан фәннәр академиясе кебек мәртәбәле фән үзәкләре, анда эшләүче мәшһүр галимнәр белән бергәлектә алып барабыз. Мәсәлән, 2018нче елның 17нче мартында узган «Җәмгыять тормышын тотрыкландыруда Ислам диненең әһәмияте» исемле чираттагы III Халыкара фәнни-гамәли конференция эшендә дөньяның 5 иленнән, Россиянең 6 шәһәреннән 14 профессор, фән докторлары, 28 фәннәр кандидаты, күренекле дин галимнәре катнашты. Монда милләткә, динебезгә, дини мәгарифкә багышланган бай эчтәлекле чыгышлар күп булды. Ә иң әһәмиятлесе шул: 5 секциянең 2се мәдрәсә шәкертләре, дини һәм дөньяви югары уку йортлары студентлары өчен махсус оештырылган иде.

2016нчы елның 17нче декабрендә мәдрәсәбездә XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башында Татарстанның көнчыгыш төбәгендә эшләгән мәдрәсәләр һәм шул чорда укыткан укытучыларга багышланган «Татар ислам мәгарифе тарихы» дип аталган музей ачылды. Бу музейның ачылуы шулай ук яшь буынны тәрбияләүдә зур роль уйный.

14 нче май көнне «Ак мәчет»тә «Тел, әдәбият һәм мәдәният бәйләнышлары» дигән халыкара тюркологик семинар булды. Бу семинар эшендә Яр Чаллы «Ак мәчет» мәдрәсәсе, Яр Чаллы дәүләт педагогия университеты, Казан (Идел буе) федераль университетының Яр Чаллы институты, Казахстан республикасы Жубанов исемендәге Актүбә региональ дәүләт университеты галимнәре катнашты.

Бу елның 20нче октябрендә узган Әхмәдһади Максудиның 150 еллыгына багышланган «XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында татар мөселман мәгарифе» дип аталган халыкара фәнни-гамәли конференция эшендә 12 фән докторы, 12 фән кандидаты, дин галимнәре катнашты. Әлеге конференциябез дә искиткеч бай эчтәлекле булды.

Без конференцияләр уздырып кына калмыйбыз, бәлки конференция материалларыннан зур күләмле җыентыклар да бастырабыз. 2017нче елда уздырылган халыкара конференция материалларыннан эшләнгән җыентык РИНЦка (Российский индекс научного цитирования), ягъни «Россия электрон китапханәсе»нә кертелде һәм бүген бу конференция материалларын бөтен дөньяда карый һәм куллана алалар. Эшләнгән эшләр кемгәдер гадәти сыман тоеладыр, әмма без бит гади бер татар мөселман мәдрәсәсе, шәкертләребезнең дә зур күпчелеге 9 класс тәмамлап килгән мәктәп укучылары гына һәм бу чараларны без бюджет акчасына да үткәрмибез.

Без бүгенге көндә Казахстан, Төркия уку йортлары белән аралашабыз, эш тәҗрибәләре белән уртаклашабыз, тарихи чыганаклар, әдәби һәм дини мирас мәсьәләләрендә бер-беребезгә ярдәм итәбез. Киләчәктә бу аралашуга башка илләрдәге уку йортлары да кушылыр дип өметләнеп калабыз.

Безнең эшчәнлек конференцияләр, семинарлар уздыру белән генә чикләнми. Мәдрәсәбездә даими рәвештә шәһәребезнең төрле югары уку йортларыннан дәрәҗәле фән галимнәре килеп төрле лекцияләр белән чыгыш ясасалар, мәдрәсәбез остазлары югары уку йортлары студентлары алдында динебез турында чыгыш ясыйлар. Бу традицион динебезне дәгъват кылу, милли гореф-гадәтләрне торгызуда бик үтемле чара булып тора.

Ә инде мәдрәсә эшчәнлегенә бәя булып мәдрәсәне тәмамлаучы шәкертләрнең мәдрәсәдән соңгы эшчәнлекләре, халык тарафыннан алар турында әйтелгән мактау сүзләре, рәхмәтләре тора.

Нәтиҗә ясау рәвешендә, түбәндәге төп юнәлешләрне билгеләргә мөмкин:

1. Татар мәктәбенең эшчәнлеген үзебезнең традицион ислам диненә һәм милли гореф-гадәтләребезгә нигезләнеп, шәкерт белән остаз бергә яши торган итеп, мәктәп-интернат рәвешендә оештыру.

2. Фәнни-тикшеренү эшчәнлеген уку-укыту процессының аерылгысыз, мәҗбүри үтәлергә тиешле бер өлеше булуын тәэмин итү.

3. Әлеге максатларны тормышка ашыруда мәдрәсәләр тарафыннан тупланган уңай эш тәҗрибәсенә игътибар итү һәм нәтиҗәле итеп куллану.

4. Алда әйтеп кителгән юнәлешләрнең үтәлешен тәэмин итү өчен кирәкле материаль-техник база булдыру һәм рухи мохит тудыру.

ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ЧЫГАНАКЛАР

1. Тюркский мир. № 21. Реформы Хана Узбека. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=2dcPDtYhsNQ

2. Карл Фукс о Казани и татарах. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://ok.ru/vsetatarynaodnolitco/topic/67200364882737

3. Сәхипова Р.Ә. Халык педагогикасы нигезендә укыту һәм тәрбия бирү. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 256 б.

4. О подготовке высококвалифицированных кадров профессионалов по С.П. Капице. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://vikent.ru/enc/3697/

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ И МУСУЛЬМАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ И ОПЫТ МЕДРЕСЕ «АК МЕЧЕТЬ» В ИХ РЕШЕНИИ

Шайхвалиев Рустам Шайхразиевич,
Медресе «Ак мечеть», г. Набережные Челны,
imam@akmechet.ru

В статье речь идет о необходимости реформирования татарской школы. Автор обосновывает, что реформа должна касаться как учебного, так и воспитательного процесса. Здесь дается анализ истории татарского народа, его просвещения и аргументируется необходимость нового подхода к образованию и воспитанию. По мнению автора, в реформировании школы большую роль играет научно-исследовательская работа, и это показывается на примере медресе «Ак мечеть».

Ключевые слова: школа, реформа, Золотая Орда, просвещение, Карл Фукс, медресе, конференция.

MODERN PROBLEMS OF NATIONAL UPBRINGING AND MUSLIM EDUCATION AND THE EXPERIENCE OF “WHITE MOSQUE” MADRASSA IN THEIR SOLUTION

Shaykhvaliev Rustam,
“White Mosque” Madrassa, Naberezhnye Chelny,
imam@akmechet.ru

The report deals with the need to reform of the Tatar schools. The author justifies that the reform should concern both the education and the moral upbringing. It gives an analysis of the history of the Tatar, their enlightenment and argues the need for a new approach to education and upbringing. According to the author, student’s research work plays an important role in school reform, and this is shown on the example of the “White Mosque” Islamic School.

Keywords: school, reform, Golden Horde, enlightenment, Karl Fuchs, madrassa (Islamic School), conference.

УДК 78

МУЗЫКАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ: НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Миннегулов Раис Мотигуллович,
кандидат социологических наук,
Набережночелнинский педагогический колледж,
г. Набережные Челны
ra4xom22@bk.ru;

Портнова Алсу Монировна,
учительница Набережночелнинской школы № 3,
г. Набережные Челны

Статья посвящена освещению роли музыкального воспитания в формировании ценностных ориентаций учащейся молодежи. Авторы показывают важное значение музыкального наследия, фольклора, культурных традиций в духовно-нравственном развитии подрастающего поколения.

Ключевые слова: татарская музыка, мелодия, композитор, музыкальное образование.

В современных условиях в Российской системе образования актуальным направлением является формирование культурообразующей компетенции учащейся молодежи, для которой сохранение и развитие культурных традиций начинается со своего региона, города. Особая роль в этом отводится семье, которая является хранителем и создателем культурных традиций и организатором совместной досуговой деятельности в потреблении этно-музыкальных ценностей. Процесс формирования духовно-нравственных ценностей в сознании ребенка и приобщение его к истокам национального музыкального языка начинается с колыбельных песен матери (бишек җыры, «моң»). Получая в семье первые музыкальные впечатления, ребенок привыкает к родному языку, мелодиям национальной музыки, постигает интонационный словарь своего народа. Музыкальный язык – неотъемлемая и важнейшая часть любой

национальной культуры, полноценное знакомство с которой начинается с проникновения в специфику выразительных средств музыки. Музыка национальна – начиная от джаза, родившаяся из сплава различных фольклорных течений американского континента – танцевальной, песенно-бытовой и ритуальной музыки американских негров, до простых мелодий русских былинных песен, татарских мунаджатов. Слово «мелодия» происходит от древнегреческого – «мелос», что означает «песня». Мелодический язык музыки обладает неисчерпаемо богатыми возможностями. В произведениях композиторов-классиков народ получает свой «голос».

Великие музыканты глубоко осознавали значение для творчества композитора национального фольклора и национальных традиций: «Музыки вне национальности не существует, – писал русский композитор Римский Корсаков, – и, в сущности, всякая музыка, которую принято считать за общечеловеческую, все-таки национальная» [1, с. 217].

Формирование творческих принципов основоположника татарской профессиональной вокальной и инструментальной музыки С.Сайдашева также началось с изучения татарских народных песен. На это его вдохновили слова любимого поэта Г.Тукая (многие стихи которого он знал наизусть): «Настоящий народный язык и истинный дух народа мы можем найти только в народных песнях» [2, с. 19]. С.Сайдашев, как и Г.Тукай в поэзии, был воодушевлен идеей создания татарской профессиональной музыки. Раньше среди татар существовало только устное народное музыкальное творчество. Музыкальное образование для простого народа было практически недоступно, не было и профессиональных композиторов. Бытовали одноголосные песни, основанные на пентатонике и «мунаджаты, «баиты» – старинные песнопения философского или религиозного содержания.

Некоторые представители татарской диаспоры неодобрительно относились к профессионализации татарской музыки, считали необходимым сохранение одноголосия и пентатоники и с этих позиций критиковали С.Сайдашева. Так, в рецензии на музыкальную драму «Зәңгәр шәл» его музыку характеризуют как «недоваренную русско-татарскую кашу» [3, с. 13]. В принципиальных вопросах развития татарской музыки С.Сайдашев был твердо убежден в верности избранного пути. По этому поводу он написал статью «Един-

ство мелодий», в которой доказывал, что татарское музыкальное искусство может развиваться только при условии взаимообогащения музыкальным искусством русских и зарубежных композиторов. Музыка С.Сайдашева отличается многообразием форм и жанров, является глубоко лиричным по своей природе. Примерно за одно десятилетие, в 1922–1932 гг., Сайдашев написал музыку к более 30 спектаклям. Наиболее значимые из них – это музыкальные драмы «Зәңгәр шәл», «Наемщик», «Кандыр буе». Детские песни С.Сайдашева – дар большого художника детям. Мир детей и юношества, запечатленный в музыкальных образах – одна из важнейших граней творческого дарования выдающегося композитора.

Президент страны В.В.Путин, выступая перед участниками молодежного форума в Ставропольском крае 15 августа 2018 года, высказался о необходимости сохранения национальных языков на современной основе. Это выступление дало дополнительный импульс в преподавании татарского языка и в преподавании языка народов, проживающих в Республике Татарстан.

Музыка и поэзия имеют множество точек соприкосновения. Недаром эти два искусства так часто и естественно сочетаются, порождая важнейшие жанры: песню и романс. Музыка и речь особого рода, тесно связаны с обыкновенной словесной речью. И, наоборот, можно сказать, что наша речь есть своего рода мелодия, например: мы слышим в ней повышение тона и понижение, ускорение или замедление.

С целью сохранения и возрождения национального музыкального наследия и формирования ценностных ориентаций учащихся, нами совместно с Институтом филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета была разработана и составлена «Хрестоматия» по музыке для I–IV классов татарских школ. В данный сборник включены более 120 песен классиков татарской музыки, таких как С. Сайдашев, Ф. Яруллин, Дж. Файзи, А. Бакиров, песни современных композиторов и народные песни. Сейчас этим сборником пользуются в детских дошкольных учреждениях, в учреждениях дополнительного образования и общеобразовательных учреждениях Республики Татарстан. В виду того что учреждения дополнительного образования не могут охватывать всех учащихся, важным звеном музыкального образования являются общеобразовательные учреждения. Только в

общеобразовательных учреждениях может быть организовано музыкальное образование всех учащихся без исключения, на основе единых принципов и учебных программ.

Мы внимательно изучили учебники музыки с I по VIII классы и развернутое поурочное тематическое планирование по предмету «Музыка» под редакцией Е.Д.Критской, по которым учатся все общеобразовательные учреждения республики. А также изучили программу для татарских школ и гимназий с I по VIII классы, выпущенную издательством «Магариф» в 1997 г., и программу под редакцией Р.Т.Сайфуллиной «Музыка дәресләре» для V–VII классов татарских школ, выпущенную издательством «Магариф» в 2004 году. Следует отметить, что в содержании рабочих программ и учебно-методических комплексов по дисциплине «Музыка» под редакцией Е.Д.Критской и в программе «Музыка дәресләре» под редакцией Р.Т.Сайфуллиной нет нотного приложения народных песен и песен классиков татарской музыки.

Не случайно, школьные уроки музыки в советское время называли именно уроками пения потому, что именно песня многообразно отражает жизнь человека, раскрывает духовные качества и богатство его дум и чаяний. И именно в песнях отражается национальная идентичность и извечные стремления человека к добру, честности. В детском хороводе-игре «Кария-Закария» один ученик остается в кругу, а остальные водят хоровод вокруг него. Подбираются слова, подчеркивающие способности участника и возвышающие его индивидуальность, например: что он хороший ученик, хороший музыкант или танцор, хороший друг и т.д. В этом хороводе – игре взаимодействуют все основные элементы художественного творчества: словесные, музыкальные. Если пение с инструментальным сопровождением способствует развитию вокальных навыков участников, то танцевальные элементы хоровода помогают совершенствовать хореографическую подготовку, а мимика и жесты развивают артистизм.

Как известно, и венгерский педагог Золтан Кодай придавал большое значение пению простых народных песен, построенных на пентатонике и использованию движений для улучшения качества исполнения музыки. Движения могут соответствовать содержанию песни или же отражать сильную и слабую долю. В старших классах внешнее движение переходит во внутреннее переживание ритма и

пульса музыки. Золтан Кодай считает, что «обучение нотной грамоте так же необходимо для понимания музыки, как чтение словесного текста на уроках литературы. Кто не умеет читать ноты, музыкально безграмотен» [4, с. 275].

Среди причин и недостатков в сфере музыкального образования нас волнует:

- отсутствие концепции перспективного развития системы музыкального воспитания и музыкального образования на федеральном и республиканском уровнях;
- пренебрежение внедрением национально-регионального компонента в музыкальном образовании;
- падение престижа музыкального образования, вследствие этого низменные потребности учащейся молодежи в музыкальном искусстве;
- повальное увлечение молодежи развлекательной музыкой, где в центре внимания оказывается разные приключения, бездумное веселье.

Популярность и доминирование в современной социокультурной среде музыки развлекательного характера (танцевальной, солонной, рекламной, поп музыки), на наш взгляд, объясняется близостью эмоционального вознаграждения (для этого не обязательно изучать нотную грамоту, научиться играть на музыкальных инструментах, не обязательно знать содержание музыкально-художественных произведений). Развлекательная музыка типа «Зайка моя» сама по себе бессодержательна, рассчитана на обывателей, быстро приедается и быстро забывается. Самое главное то, что воспитывается новое поколение молодежи, которая все дальше отдаляется от национальных корней музыки и от классического музыкального искусства.

Безусловно, представленный подход к формированию ценностных ориентаций учащейся молодежи посредством музыкального воспитания – это лишь определенный аспект проблемы. Но, тем не менее, мы считаем, что данный подход способен обеспечить положительные результаты в духовно-нравственном развитии учащейся молодежи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Римский-Корсаков Н. Летопись моей музыкальной жизни. – М., 1955. – 398 с.
2. Тукай Г. Избранное в 2-х томах. Т. 2. – Казань: Таткнигоиздат, 1961. – 514 с.
3. Садрижиганов Дж. Воспоминания. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. – 151 с.
4. Золтан Кодай. Избранные статьи. – М., 1982. – 288 с.

MUSICAL EDUCATION AS A FACTOR IN THE FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS OF STUDENTS: ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF TATARSTAN

Minnegulov Rais,
Candidate of Sociological sciences,
Naberezhnye Chelny pedagogical College, Naberezhnye Chelny
ra4xom22@bk.ru;

Portnova Alsu,
teacher of Naberezhnye Chelny School No. 3,
Naberezhnye Chelny

The article dedicated to the role of musical education in the formation of value orientations of students. Authors show the importance of musical heritage, folklore, cultural traditions in the spiritual and moral development of the younger generation.

Keywords: Tatar music, melody, composer, musical education.

УДК 81.373

ТӨБӘК ТАРИХЫН ӨЙРӘНГӘНДӘ ТОПОНИМИК МАТЕРИАЛЛАРДАН ФАЙДАЛАНУ

Хаҗиев Ринал Исмәгыйль улы,
филология фәннәре кандидаты,
Яр Чаллы дәүләт педагогия университеты, Яр Чаллы,
haziev.rinal@mail.ru

Мәкалә төбәк тарихын өйрәнүдә иң мөһим чараларның берсе булган топонимик материалларны файдалану мәсьәләсенә багышлана. Автор укучыларның фәнни эшләренең төп төрләрен тәкъдим итә.

Төп төшенчәләр: тарих, топонимика, урынчылык, өйрәнү, фәнни хезмәт.

Тел гыйлеменең топонимика тармагы телебездәге барлык төр географик атамаларны (җир-су атамаларын) җыйнау-барлау, тикшерү эше белән шөгыльләнә.

Топонимик материалларны төбәк тарихын өйрәнгәндә куллану мөмкинлеге хакында күп галимнәр тарафыннан искәртелә килә. Мәсәлән, Казан төрки-татар ономастика мәктәбен нигезләүче галим, профессор Гомәр Фәез улы Саттаровның «Татар топонимиясе» (Казан, 1998) хезмәтендә мондый юллар бар: «Ономастика мәгълүматлары (башлыча топонимика һәм микротопонимика, антропонимика, этнотопонимика, ойконимика һ.б. мәгълүматлары) тел тарихы, тарихи лексикология, диалектология, халык тарихы, топо- һәм этногенез, этнография, крайны өйрәнү, археология, философия, этика һәм эстетика, геология, география, биология һ.б. кебек фәннәр өчен кыйммәтле чыганак булып торалар, бу фәннәрне тагын да үстерүдә үзләреннән шактый зур өлеш кертәләр» [1, б. 4].

Бу турыда күренекле галимә, профессор Фирдәүс Гарифҗан кызы Гарипованың фикере дә кызыклы. Ул «Рухи башкалабыз: Мәшһүр татар авыллары» (Казан, 2005) хезмәтендә болай дип яза: «Миңа, хезмәтемә бәйле рәвештә, озак еллар Татарстан районнарында һәм аннан читтәге татар авылларында экспедиция-сәфәрләрдә йөрергә туры килде. Йөзләгән авылларның ямен үз күзләрем белән күрдем, чишмәләреннәнятып су эчтем, хәтфәдәй чирәмнәренә утырып ял иттем, нурлы йөзле әби-бабайлары, гади, эчкер-

сез халкы белән аралаштым, аларның нәсел-нәсәпләре, мәктәп һәм мәчетләр тарихы, географик атамалар, фольклор дөньясына нисбәтле мәгълүматлар белән таныштым һәм халык хәтеренә таң калдым!» [2, б. 3].

Димәк, тарихи-топонимик тикшеренүләрнең әһәмияте бәхәссез.

Соңгы елларда халыкта үзләре яшәгән төбәк тарихы белән кызыксыну артканнан-арта бара. Бу аңлашыла да, чөнки халыкның үз тарихи тамырларын яхшырак беләсе килә.

Топонимика тармагы үзенең кызыклы-мавыктыргыч булуы белән укучыларны һәм студентларны да җәлеп итә. Шул сәбәпле, күп кенә укучылар реферат өчен, студентлар исә курс һәм чыгарылыш квалификация эшләре өчен тема сайлаган вакытта еш кына ономастиканың топонимика тармагына мөрәҗәгать итәләр.

Гомумән, төрле характердагы фәнни хезмәтләр башкарганда төп эш юнәлешләрен дөрес итеп билгеләү зарур. Без биредә төбәк тарихына һәм топонимиясенә караган түбәндәге эш юнәлешләрен тәкъдим итә алабыз:

1. Хезмәт өчен тема сайлау.
2. Фәнни эшнең эчтәлеген (содержание) төзү.
3. Консультацияләр графигын булдыру.
4. Хезмәтне язу барышында материаллар туплау.
5. Фәнни эшне техник яктан дөрес оештыру.
6. Хезмәтне бастыру.

Укучылар өчен бирелгән темалар артык киң яки артык катлаулы булырга тиеш түгел. Мәсәлән, мондый формада була ала:

1) «Иске Айман төбәгенә караган топонимнар»;
2) «Авылым чишмәләре»;
3) «Азнакай шәһәрендәге урам исемнәре» һ.б.

Югары уку йортлары студентлары өчен тәкъдим ителгән темалар да төрле характерда һәм эчтәлектә булырга мөмкин. Башкача әйткәндә, тема топонимиканың төрле тармакларын колачлый ала: оронимика, ойконимика һәм гидронимиканы.

Аларны, аерым төбәккә мөнәсәбәтле рәвештә,ербөтен система рәвешендә алып өйрәнү аеруча уңай нәтиҗәләргә ирешү мөмкинлеген бирә.

Мәсәлән, мондый типтагы темалар булырга мөмкин:

1) «Төбәк тарихын өйрәнгәндә топонимик материаллардан файдалану (Татарстан Республикасы Мөслим авылының тарихы һәм топонимиясе мисалында)»;

2) «Мәктәптә татар телен укытканда топонимик материаллардан файдалану (Татарстан Республикасы Яр Чаллы шәһәре тарихы һәм топонимиясе мисалында)» һ.б.

Биредә кабат шуны искәртү урынлы булыр: аерым торак пунктларның, төбәкләрнең тарихын һәм топонимиясен өйрәнүгә багышланган темалар алып эшәү аеруча актуаль.

Хезмәт өчен тема сайланганнан соң, фәнни эшнең эчтәлеге төзелә.

Мәсәлән, ул түбәндәге тәртиптә була ала:

– Кереш өлештә хезмәтнең актуальлеге исбатлана, теманың өйрәнелү дәрәҗәсе, тикшеренүләрнең объекты һәм предметы күрсәтелә, максат-бурычлары билгеләнә. Автор тарафыннан кулланылган метод-алымнар белән теоретик база да күрсәтелергә тиеш. Алга таба эшнең фәнни яңалыгы һәм гамәли әһәмияте дәлилләнә, апробациясе һәм структурасы бирелә.

– Төп өлеш үзе берничә бүлектән тора. Беренче бүлек, гадәттә, төбәк тарихын өйрәнүгә багышлана. Биредә әлеге төбәктә урнашкан торак пунктларның кайчан һәм кемнәр тарафыннан нигезләнүе ачыклана, төбәк тарихы белән бәйле вакыйгалар яктыртыла. Биредә шуны искәртәбез: төбәк тарихын хронологик тәртиптә сурәтләү зарур.

Икенче бүлектә җирле атамалар (топонимнар) лексик-семантик яссылыкта анализлана. Торак пунктның состав өлешләре белән бәйле булган (мәсәлән: урам, тыкрык, мәйдан, парк, кибет, мәчет һ.б.) һәм торак пункт тирәсендәге географик объектларның (мәсәлән: чишмә, инеш, елга, күл, буа, басу, кыр, болын, алан, ялан, урман, чокыр, тау, ерганак һ.б.) исемнәре өйрәнелә, аларның этимологияләре ачыклана.

– Фәнни тикшеренү эшләренә йомгак ясау автордан аеруча зур осталык сорый. Ул төпле һәм ныклы уйланылган булырга тиеш. Йомгак, кереш өлеш кебек үк, күп сүзле була алмый, чөнки анда конкрет фәнни һәм гамәли нәтиҗәләр ясала.

– Файдаланылган әдәбият исемлегендә кулланылган чыганакларның һәм фәнни-теоретик хезмәтләрнең, интернет-чыганакларның библиографик тасвирламасы бирелә. Барлык хезмәтләрнең

дә тулы битләре саны күрсәтелә. Авторларның фамилияләре яки хезмәт исемнәре әлифба һәм хронологик тәртип буенча бирелә.

– Эш ахырында кушымта булырга мөмкин.

Хезмәтне язу барышында фәнни җитәкчедән консультацияләр алу мөһим. Шуны истә тотып, консультацияләр графигы булдырыла.

Нинди генә хезмәткә алынсак та, иң элек материаллар туплау сорала. Мәсәлән, түбәндәге типтагы материаллардан файдаланырга мөмкин:

1) Язма чыганаклар (китапханә материаллары): дәреслекләр, монографияләр, сүзлекләр һ.б.

2) Архив һәм музей материаллары.

3) Вакытлы матбугат материаллары.

4) Интернет-чыганаклар.

Чираттагы мәсьәлә – фәнни эшне техник яктан дөрес оештыру. Биредә аеруча зур төгәллек сорала. Мәсәлән: шрифтның зурлыгы, юл араларын дөрес билгеләү, биттәге юллар саны, күләм мәсьәләсе, кызыл юллар, полялар, хезмәтнең структурасын дөрес оештыру, текст эчендәге сылтамаларны һәм астөшермәләрне, файдаланылган әдәбият исемлегендә күрсәтелгән чыганакларның һәм фәнни-теоретик хезмәтләрнең, интернет-чыганакларның библиографик тасвирламасын куелган таләпләргә җавап бирерлек итеп башкару һ.б.

Барлык таләпләргә җавап биргәннән соң гына хезмәт бастырыла.

Гомумән алганда, төбәк тарихын өйрәнгәндә топонимик материаллардан файдалану уңай нәтиҗәләргә ирешү мөмкинлеген бирә, укучыларда һәм студентларда туган телгә һәм туган җиргә карата мәхәббәт, хөрмәт хисләре тәрбияли.

ӘДӘБИЯТ

1. Саттаров, Г.Ф. Татар топонимиясе. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 1998. – 440 б.

2. Гарипова, Ф.Г. Рухи башкалабыз: Мәшһүр татар авыллары. – Казан: Мәгариф, 2005. – 247 б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОПОНИМИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ МЕСТНОСТИ

Хазиев Ринал Исмагилович,
кандидат филологических наук,
Набережночелнинский государственный
педагогический университет, г. Набережные Челны,
haziev.rinal@mail.ru

Статья посвящена одной из актуальных проблем –использованию топонимических материалов в изучении истории местности. Автор представляет основные виды научной деятельности учащихся.

Ключевые слова: история, топонимика, местность, изучение, научный труд.

USE OF TOPONYMIC MATERIALS IN THE STUDY OF LOCAL HISTORY

Khaziev Rinal,
Candidate of Philological science,
Naberezhnye Chelny State Pedagogical University, Naberezhnye Chelny,
haziev.rinal@mail.ru

The article dedicated to one of the current problem of using toponymic materials in the study of the local history. Author presents the main types of scientific activities of students.

Keywords: history, toponymy, local history, study, scientific work.

УДК 371.2

ТУГАН ТЕЛЛӘРНЕ ИРЕКЛЕ САЙЛАУ НИГЕЗЕНДӘ УКЫТУ ШАРТЛАРЫНДА РОССИЯ ХАЛЫКЛАРЫ ТЕЛЛӘРЕН САКЛАП КАЛУ ЮЛЛАРЫ

Лотфуллин Марат Вазыйх улы,
физика-математика фәннәре кандидаты,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, Казан,
maratlv50@gmail.com

Россиянең мәгариф өлкәсендә тел сәясәтендәге үзгәрешләргә анализ ясала. Әлеге үзгәрешләрнең Россиядәге рус булмаган милләтләрнең телләрен саклау буенча мөмкинлекләрен чикләве һәм Россия Федерациясе Конституциясен һәм БМОның «Мәгариф өлкәсендә дискриминациягә каршы көрәш турында»гы Конвенциясен бозуы ассызыклана. Уку предметы исемендәге «туган тел» һәм «дәүләт теле» төшенчәләренә анализ ясала. Килеп туган шартларда мәгариф системасында милләтләрнең телләрен саклау буенча чаралар тәкъдим ителә.

Төп төшенчәләр: милли телләр, туган телне ирекле сайлау, дәүләт теле, конституцион суд, полилингваль белем бирү.

2018 елның 3 августында кабул ителгән 317-ФЗ номерлы «Россия Федерациясендә мәгариф турында» Федераль законының 11 нче һәм 14нче маддәләренә үзгәрешләр кертү турында»гы Федераль закон Россия халыклары телләрен һәм республикаларның дәүләт телләрен укытуга принципиаль үзгәрешләр кертте. Беренче карашка бик демократик булып күренгән Россия халыклары телләрен укуны ирекле сайлау мәҗбүри урта белем бирү шартларында ул телләрне мәктәптә укытуга бик зур чикләүләр куя. Алар түбәндәгеләрдән гыйбарәт.

«РФ да мәгариф турында» закон, 11нче маддәнең 51нче пункты, 14нче маддәнең 4нче һәм 6нчы пунктлары белән мәҗбүри урта гомуми белем бирү (11 сыйныф) шартларында РФ гражданнарының уку телен сайлау хокукын һәм туган телләрне өйрәнү хокукын төп гомуми белем (9 сыйныф) белән чикләү кертелә. Бу чикләү гражданнарның белем бирүнең барлык дәрәҗәләрендә уку телен сайлау буенча конституцион хокукын боза (РФ Конституциясе, 26нчы маддәнең 2нче пункты) һәм гражданнарны урта гомуми белемне рус

телендә генә алырга мәҗбүр итә. Мондый чикләүләр 1960 елның 14 декабрендә кабул ителгән мәгариф, фән һәм мәдәният мәсьәләләренә багышланган Берләшкән милләтләр оешмасының Генераль конференциясенең «Мәгариф өлкәсендә дискриминациягә каршы көрәш турында» Конвенциягә каршы килә. Конвенция белем бирүнең барлык баскычларында белем алуга мөмкинлекләрне тел билгесе буенча чикләүләргә юл куймауны гарантияли. РФ Конституциясенең 15нче маддәнең 4нче пункты буенча гомум танылган халыкара хокуклар һәм нормалар һәм РФ ның халыкара килешүләре аның хокукый системасының бер өлеше булып торалар. Күрсәтелгән принцип шулай ук югары белем алуга да кертә булып тора, шул исәптән киләчәктә туган тел укытучылары хәзерләүдә дә, чөнки РФда урта гомуми белемсез югары белем алып булмый. Шуңа күрә Россия халыклары телләрен саклап калу өчен законның күрсәтелгән пунктларына туган телләрдә һәм туган телләр буенча урта гомуми белем алу мөмкинлеген өстәргә кирәк.

«РФ да мәгариф турында» законының 14нче маддәсенең 6 нчы пункты белән РФ республикаларының дәүләт телләрен ирекле рәвештә өйрәнү кертелә. Мәҗбүри гомуми урта белем бирү шартларында дәүләт телен укымауга мөмкинлек бирү телләрнең дәүләт статусын хурлау (профанация) булып тора һәм киләчәктә РФ республикаларында халыкның кайбер категорияләренең конкурентлылыгын киметәчәк. РФ республикаларында дәүләт телләре кертү мөмкинлеге РФ Конституциясенең 68нче маддәсенең 2нче пунктында каралган. Мәсәлән, Татарстан Конституциясе дәүләт телләре итеп тигез хокуклы рус һәм татар телләрен билгели. Республикаларның дәүләт телләрен мәҗбүри рәвештә укыту РФ Конституцион Суды карары белән расланган (16.11.2004 ел, 16-П номерлы карар). «РФ Конституцион Суды турында» Федераль конституцион законның 6 нчы маддәсе нигезендә РФ Конституцион Суды карарлары барлык вәкиллекле, башкарма һәм суд хакимиятләре, җирле үзидарә органнары, оешмалар, вазифаи затлар, гражданнар һәм аларның оешмалары өчен мәҗбүри. Россия халыклары телләренә аралашу чарасы буларак мохит тудыру өчен «РФ да мәгариф турында» законының 14 нче маддәсенең 6 нчы пунктыннан «РФ республикалары дәүләт телләре» дигән сүзләрне алырга кирәк.

«РФда мәгариф турында» законының 14нче маддәсенең 3нче пункты республика дәүләт телләрен укытуга чикләүне рус телен

укытуга зыян китерү мөмкинлеге формасындагы кертә. Бу чикләү РФ Конституциясенең 68нче маддәсенә каршы килә. «РФ дәүләт теле турында» законның 1нче маддәсенең 7нче пунктында каралганча, РФ дәүләт теленең мәҗбүри куллануын республикалар дәүләт телләренең, Россия халыклары телләрен куллану хокукларын киметү яки юкка чыгару дип аңларга ярамаганлыгы күрсәтелә. Укытуга зыян китерү аңлатмасы законда ачыкланмаган. Белем бирүнең федераль дәүләт стандартларын (ББФДС) үтәү бөтен предметларны укытканда, шул исәптән рус телен укытканда да, төп таләп булып тора, шуңа күрә рус телен укытуда зыян дәүләт йомгаклау имтиханнары нәтиҗәсендә генә билгеләнергә мөмкин. Мисал өчен, Татарстанда, Мәгариф һәм фән министрлыгы мәгълүматлары буенча, рус теленнән Бердәм дәүләт имтиханы нәтиҗәләре Мәскәү һәм Санкт-Петербург белән бер дәрәҗәдә. Шуңа күрә «РФда мәгариф турында» законының 14нче маддәсенең 3нче пунктыннан рус теле укытуга зыян китерү турында абзацны алырга кирәк.

«РФда мәгариф турында» законында рус телен мәктәпләрдә дәүләт теле статусында барлык баларга мәҗбүри укытуга өстәмә рәвештә туган теләр белән беррәттән укыту зарурлыгы һәм Россиянең башка халыкларына туган телләр исәбенә республика дәүләт телләрен укыту дөрес түгел дигән тезислар алга сөрелә. Закон белән «РФ составындагы республикаларның дәүләт телле» дип аталган яңа уку предметы кертелә.

РФ Конституциясе барлык халыкларга туган телләрен саклау һәм үстерү өчен шартлар тудыруга гарантия бирә (68нче маддә, 3нче пункт). Шулай итеп, Конституция һәм халыкара нормалар буенча туган тел – халык теле [1]. Туган тел термины халыкларның теле мәгънәсендә кулланыла. «Россия Федерациясе халыклары телләре турында» законның 2нче маддәсенең 4нче пункты буенча Россия халыклары телләренең тигез хокуклылыгы закон белән саклана. Россия законнарында каралган очраклардан башка беркем дә теге яки бу телнең куллануына чикләү куя яки өстенлек бирә алмый. «Россия Федерациясе дәүләт теле турында» Федераль закон буенча рус теле дәүләт теле буларак тормышның барлык сфераларында диярлек мәҗбүри кулланыла. Шулай итеп, рус теле закон буенча өстенлек бирелгән Россия халыклары телләренең берсе һәм шул ук вакытта рус халкы өчен туган тел. Россия Конституциясе нигезендә

РФ составындагы республикаларда Россиянең башка халыклары телләренә дә хокукый өстенлек бирелергә мөмкин. Мәсәлән, Татарстан Республикасы Конституциясе 8нче маддәсенең 1нче пункты рус һәм татар телләрен тигез хокуклы Татарстан Республикасы дәүләт телләре итеп билгели. Димәк, татар теле дә, Татарстан Республикасы дәүләт теле буларак закон буенча мәҗбүри кулланылу өстенлеге бирелгән Россия халыклары телләренең берсе һәм шул исәптән татарларның туган теле. Шулай итеп, РФ дәүләт телен һәм РФ республикаларының дәүләт телләрен укытканда ББФДС предмет өлкәләрендә, белем бирүнең төп үрнәк программалары укыту планнарының вариантларында алар өчен аерым уку фәннәре кертү кирәгеннән артык, чөнки телнең дәүләт теле статусы, аның Россия халыкларының туган тел статусын үзгәртми. Шулай ук, телнең хокукый статусы аның социомәдәни һәм лингвистик асылын үзгәтми. Мәктәпләрдә конкрет инглиз башкорт, француз, татар, чуваш һ.б. телләр укытылса да, кулланышта булган ББФДС та һәм белем бирүнең төп үрнәк программаларында укыту предметы буларак «Туган тел», «Чит тел» дигән конкретлаштырмаган гомуми төшенчәләр генә бирелә. «РФ дәүләт теле» дигән укыту предметы да юк. Шуңа күрә «РФ республикасы дәүләт теле» һәм «Туган тел буларак рус теле» дигән уку предметлары кертү фарисейлык.

«РФ мәгариф турында» законы 11нче матдәсенең 5^1нче пункты, 14нче маддәсенең 4 нче һәм 6 нчы пунктлары белән кертелгән өйрәнеләчәк туган телне, шул исәптән дәүләт теле статусында мәҗбүри өйрәнелгән рус телен дә өстәмә рәвештә ирекле сайлау принцибы халыкларның туган телләрен саклауга һәм өйрәнүгә конституцион хокукларын боза. Чөнки Россия мәгариф системасында рус теле калган россия халыклары телләренә караганда җитди өстенлекләргә ия:

1) Гомуми урта белем йомгаклау аттестациясе рус телендә генә үткәрелә; Россиянең башка халыклары телләрендә урта белем бирү каралмаган;

2) Рус теленнән бердәм дәүләт имтиханы нәтиҗәсе бөтен белгечлекләр буенча барлык югары уку йортларына керү конкурс баллары булып хезмәт итә; башка халыкларның телләрен урта белем дәрәҗәсендә уку каралмаган, димәк, алар белем компетенциясе итеп тә саналмый.

Руслардан башка халыкларның телләрен мәктәптә укытуга ку-елган бу кадәр дискриминацион шартларда уку өчен туган телне, алар исәбенә өстәмә укылган рус телендә кертеп, ирекле сайлау мөмкин түгел. Ирекле сайлау мәгариф системасында телләр тигез шартларда булганда гына мөмкин. Конституциянең 68нче маддәсе 2нче пунктында каралган халыкларның телләрен саклауга һәм өйрәнүгә хокукларын бозмау өчен «РФ мәгариф турында» законы 11нче маддәсенең 5^1нче пункты, 14нче маддәсенең 4нче һәм 6нчы пунктларында «шул исәптән туган тел буларак рус телен дә» дигән сүзләрне төшереп калдырырга кирәк.

Халыкларның телләрен саклап калу, рус телен укыткандагы кебек үк, туган тел компетенциясен мәҗбүри дәүләт йомгаклау ат-тестациясе белән ББФДС ка керткәндә кенә мөмкин. Бу шартларны тудыру өчен Россия Конституциясенә, халыкара нормаларга каршы килгән «РФ мәгариф турында» законның маддәләрен судлар аша, шул исәптән халыкара судлар аша да, гамәлдән чыгарырга кирәк.

Гомумән, хәзерге шартларда Россия халыкларының телләрен саклап калу өчен мәктәпләрдә Россия гражданлыгы һәм милли тәр-бия эше бермә-бер көчәергә тиеш, шул исәптән [2]:

1) Полилингваль, поликультуралы белем бирү системасына күчү;

2) Милли телдә һәм халык традицияләре нигезендә тәрбия сыйныфлары ачу;

3) Масса-күләм чараларны милли телләрдә уздыру;

4) Ата-аналарга туган телнең әһәмиятен аңлату һәм халыкның тарихы белән таныштыру эшләрен активлаштыру;

5) Туган телне өйрәнүгә һәм туган телдә укуга тудырылган шартларга федерация мониторинг системасы төзү;

6) Россия мәгариф һәм фән министрлыгында туган телдә белем алуга шартлар тудыру компетенцияләре белән Милли мәгариф бүлеген һәм Милли мәктәпләр институтын яңадан торгызу.

ӘДӘБИЯТ

1. Лотфуллин М.В. Россия мәгарифендә туган телләрнең тоткан урыны һәм роле // Историческая этнология. – 2016. – Том 1. – № 2. – С.363–369.

2. Лотфуллин М.В. Россия шартларында милли милли мәгарифнең үсеш юнәлешләре // Чын мирас. – 2013. – №8. – Б. 26–29.

СОХРАНЕНИЕ ЯЗЫКОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В УСЛОВИЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ СВОБОДНОГО ВЫБОРА

Лотфуллин Марат Вазыхович,
кандидат физико-математических наук,
Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, г. Казань,
maratlv50@gmail.com

Проведен анализ изменений в языковой образовательной политике России. Показано, что эти изменения ограничивают возможности нерусских народов России на сохранение языков и нарушают Конституцию Российской Федерации и Конвенцию UNESCO «О борьбе с дискриминацией в области образования». Дан анализ понятия «родной язык» в названии учебного предмета и понятия «государственный язык». Предложены меры по сохранению языков народов в системе образования в создавшихся условиях.

Ключевые слова: языки народов, свободный выбор родного языка, государственный язык, конституционный суд, полилингвальное образование.

PRESERVING THE LANGUAGES OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE SITUATION OF THE OPTIONAL TEACHING OF NATIVE LANGUAGES

Lotfullin Marat,
Candidate of Physical and Mathematical sciences,
Sh.Marjani Institute of History
of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan,
maratlv50@gmail.com

Author analyse changes in the language education policy of Russia. Confirming that these changes limited the non-Russian people's rights to preserve languages and violated the Constitution of the Russian Federation and the UN UNESCO Convention against Discrimination in Education. The concepts of "native language" and "state language" examined. Measures proposed to preserve the minority languages in the educational system in the current conditions.

Keywords: minority languages, free choice of mother tongue, state laguage, constitutional court, multilingual education.

УДК 81

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ КЛАССЕ

Курбанова Надия Касымовна,
учитель русского языка и литературы,
ГБОУ «Школа №508» г. Москвы,
nadia1564@yandex.ru

В методике преподавания русского языка как родного формирование лингвокультурологической компетенции связано с познанием культуры русского народа в диалоге культур, т.е. с осознанием самобытности, уникальности русского языка, его богатства на фоне сопоставления с другими культурами и языками. Однако моделирование в учебных целях процесса встречи разных культур для учителя представляет ряд сложностей, что связано как с отбором интересного для учеников дидактического материала, так и с приемами его изучения и интерпретации.

Ключевые слова: диалог культур, культуроведческая компетенция, заимствования, коммуникативная компетенция, этимологические словари.

Как известно, русский язык является неотъемлемой частью национальной культуры русского народа, поэтому обучение русскому языку должно быть неразрывно связано с усвоением культуры русского народа и включением в школьный курс национально-культурного компонента. Такой подход к изучению предмета «Русский язык» может стать прочной основой в формировании культуроведческой компетенции учащихся, что предполагает способность детей уважительно относиться друг к другу вне зависимости от национальной принадлежности. Думается, целью обучения является, по словам В.Г.Белинского, «уважение к имени человеческому, бесконечная любовь к человеку за то только, что он человек, без всяких отношений к своей личности и его национальности, вере или званию, даже к личному его достоинству или недостоинству, словом, бесконечная любовь и бесконечное уважение к человечеству даже в лице последнейшего из его членов… должно быть стихиею, воздухом, жизнью человека».

Важную роль в изучении русского языка играет диалоговое обучение. В ходе диалогового обучения школьники учатся критиче-

ски мыслить, решать сложные проблемы, принимать продуманные решения, эффективно общаться. Для этого используется такая активная форма, как дебаты (например, «Заимствования – хорошо это или плохо?»). План проведения дебатов строится на принципе выдвижения тезиса и обсуждения двух противоположных мнений по этому вопросу. Представители одной команды по каждому из разбираемых вопросов высказывают одну точку зрения, а представители другой команды по этим же вопросам – прямо противоположную.

При обсуждении вопроса о заимствованиях в русском языке члены одной команды отстаивают свою позицию (в русском языке можно обойтись без заимствований) и приводят многочисленные примеры излишнего употребления заимствований. Так, слово *консенсус* вполне можно заменить на *согласие, пати* – на *вечеринку,* а *респект* – на *уважение.* Представители другой команды возражают, утверждая, что есть такие сферы жизнедеятельности, где без заимствований обойтись невозможно. Например, в языке пользователей компьютером *никнейм (ник)* нельзя заменить на слово *кличка,* а *чат* – на слово *болтовня.* В ходе дебатов учащиеся приходят к тому, что соглашаются с выводом, который много лет назад сделал В.Г.Белинский: «Что за дело, какое и чье слово, лишь бы оно верно передавало заключенное в нем понятие!»

Используя подобные формы работы, учитель формирует коммуникативную компетенцию учащихся в течение всех лет обучения. При изучении любой темы во всех классах систематически проводится словарная работа: дети знакомятся с лексическим значением, историей происхождения слов, используя толковый и этимологический словари. В частности, они узнают, что в русском языке много заимствованных татарских слов:

балык – рыба
чердак и чертог – балкон, верхняя комната
чулан – кладовая
башка – голова
карандаш – черный камень (графит)
кибитка – небольшой магазинчик
маяк – «жги масло» («жги топливо»)
каторга – умереть, околеть, подохнуть

деньги – денежная единица. Из чувашского языка пришли такие слова, как серьга – кольцо.

Для развития словесного творчества ученика значительную помощь оказывает эпиграф к уроку. В роли эпиграфов могут использоваться пословицы разных народов России, высказывания известных деятелей культуры, выдержки из произведений русских, татарских писателей. Вот некоторые из них:

Без труда не вытащить и рыбки из пруда. *(Русская пословица).*

В чужой монастырь со своим уставом не лезь. *(Русская пословица).*

Алмаз остаётся алмазом, даже если бросить его в грязь. *(Татарская пословица).*

Бесконечно только небо, всему есть предел. *(Мордовская пословица).*

Будешь злым – повесят, будешь мягким – раздавят. *(Татарская пословица).*

В беду попадёшь – хороший друг придёт, а плохой отойдёт. *(Мордовская пословица).*

Где любовь – там свет. *(Чувашская пословица).*

Для внука дедушка – советчик, для дедушки внук – помощник. *(Мордовская пословица).*

Когда бой кончился, появляется много батыров. *(Татарская пословица).*

Когда голод узнаешь, тогда и работать научишься. *(Удмуртская пословица).*

Свинья не видит неба. *(Калмыцкая пословица).*

«Только знанья правят миром, им не правят дети тьмы. Прочь, невежество и спячка! Пробуждаемся и мы». *(Г. Тукай).*

Для развития коммуникативных навыков в учебной деятельности применяются и игровые технологии. Так, например, учащиеся составляют «Языковой портрет слова». Для этой работы учитель предлагает им использовать статьи из разных словарей (толкового, фразеологического, этимологического, двуязычных); затем школьники вспоминают, какие образы связаны у того или иного народа с этим словом. Объединившись в творческие группы, учащиеся в течение одного часа составляют текст на основе этих сведений, затем представляют этот текст классу. Формы представления возможны

разные, в том числе и инсценировка. Приведем пример ученической работы.

«Вода! Что значит это слово? В Словаре Ожегова написано так: «прозрачная бесцветная жидкость, представляющая собой соединение водорода и кислорода». Достаточно понятное и точное определение. Но разве это все?

От льющейся из-под крана струйки, прохладного душа, наполненного бассейна к лужицам, ручейкам, рекам, морям, океанам – такая необъятная цепочка прокручивается в нашем сознании при произнесении этого слова. И это еще не все.

Вспомним народные половицы, поговорки. Пользуясь словом *вода,* можно рассказать и о времени, и о характере человека, и о свойстве предмета, и о многом другом, например:

как много воды утекло – прошло много времени;

воды не замутит – спокойный человек;

воду решетом носить – делать бесполезное дело;

брильянт чистой воды – камень с хорошей прозрачностью; самый настоящий, истинный, доподлинный.

Вот такое короткое слово из двух слогов, а сколько о нем можно сказать! Вода – это жизнь! Она всем необходима. Без воды все погибнет. И поэтому это слово есть во всех языках нашей планеты. По-татарски – су, по-чувашски – шыв, по-марийски – вуд.

Можно попросить учащихся-татар написать на доске устойчивые выражения со словом *су*:

Үтте еллар, акты сулар, суның ботагы юк.

В поликультурном классе важно содержание учебного материала делать интересным для всех. Например, в 6 классе при изучении темы «Числительное» ребята записывают следующее предложение: «Среди 11 тысяч воинов, удостоенных высокого звания Героя Советского Союза, 7627 русских, 1928 украинцев, 244 белоруса, 161 татар, 99 евреев, 97 казахов, 88 армян, 81 грузин, 66 узбеков, 40 азербайджанцев, 37 башкир, 16 туркмен, 15 таджиков, а также воины других национальностей».

Учитель напоминает, что татарский поэт Муса Джалиль – Герой Советского Союза. Можно предложить ребятам выучить понравившиеся стихотворения этого автора и прочитать его на русском и татарском языках. Предлагается, как творческое задание, найти ответ на вопрос: «Кто из известных писателей – русских, украинцев,

белорусов, евреев, азербайджанцев и т.д. – удостоен звания Героя Советского Союза?»

К формам работы, реализующим культурологическую направленность уроков русского языка, можно отнести и «лингвистические экспедиции» по улицам, проспектам родного города. Такие «экспедиции» удобно осуществить при выполнении учебных проектов в рамках изучения и повторения темы «Собственные имена существительные». Ребята с интересом ищут татарские, чувашские, башкирские и т.д. названия на карте своего города. Вот некоторые фрагменты исследовательских работ, представленные учащимися.

«Перед Куликовской битвой (1380 год) из Большой Орды на русскую службу перешел знатный татарин Серкиз. Серкиз принял православную веру и на Куликовской битве был верным сподвижником Дмитрия Донского. За верность и храбрость Серкизу пожаловали селение к востоку от Москвы, которое получило название Серкизово. Ныне это крупный столичный район Черкизово».

«На востоке Москвы, недалеко от метро «Семеновская», есть улица Ибрагимова, названная в честь видного советского революционера. Шаймардан Нуриманович Ибрагимов (1899–1957 гг.) внес большой вклад в развитие востока Москвы».

«На северо-западе столицы стоит памятник видному советскому военному деятелю, герою Советского Союза Дмитрию Карбышеву (1880–1945 гг.), крещеному татарину. Памятник установлен на бульваре генерала Карбышева».

«В столичном районе Орехово-Борисово с 1976 года существует улица Мусы Джалиля – в честь поэта-героя».

Изучение русского языка невозможно без обращения к русской литературе, являющейся одним из самых важных звеньев культуры российского народа. Нельзя не согласиться с М.Х. Гайнуллиным в том, что великие русские писатели верили: их творчество будет заслуженно оценено всеми народами нашей страны. Еще в 1906 году в статье «Национальные чувства» великий татарский поэт Г.Тукай писал: «Наша нация нуждается в Пушкиных, в Толстых, в Лермонтовых. Короче говоря, и наша нация нуждается в настоящих писателях, художниках, в новейших стихотворениях, в произведениях музыки, которые способствовали бы, как у других национальностей, прогрессу».

В результате изучения наследия великих классиков русской литературы Тукай в течение очень короткого времени (1905–1913) сам стал виднейшим писателем и общественным деятелем татарского народа. В его лирике отражены переживания народных масс, в общественно-публицистических статьях слышны чаяния и стремления, высокие идеалы демократических сил того времени. В усвоении гуманизма, в совершенствовании художественных приемов Тукаю в первую очередь помогало творчество Пушкина.

При изучении произведений А.С.Пушкина можно ребятам предложить выучить наизусть оду Г.Тукая «Пушкину».

Пушкин, ты сердца пленил стихом цветущим, молодым,
Мой порыв, мои стремленья с детских лет сродни твоим…

Тукай перевел на татарский язык и издал в 1908 году для детей, в многокрасочном иллюстрированном оформлении, «Сказку о золотом петушке» Пушкина. При знакомстве со сказками Пушкина в любом классе найдется тот, кто прочитает фрагмент вышеназванной сказки на татарском языке.

Свидетельством того, как высоко Тукай оценивал Пушкина и Лермонтова уже в последние годы своей жизни, является следующее его стихотворение:

Если Лермонтов и Пушкин – каждый солнце в небесах,
Я луною светлой буду: их лучи – в моих стихах.
Кто не любит их творений? Я люблю их с давних дней.
Мне они родны, как песни милой матери моей.

В стихотворении «Ответ» он писал:

Пушкин – море, море – Лермонтов! В небе вечности сверкай.
Негасимое созвездие: Пушкин, Лермонтов, Тукай.

Этим Тукай еще раз подчеркивает преемственную связь своего творчества с русской литературой.

При преподавании русского языка отбор дидактического материала, приемы его изучения и интерпретации должны служить тому, чтобы не шли дети «вразброд» и в невежестве видели корень бед.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белинский В.Г. Взгляд на русскую литературу. – М.: Современник, 1988. – 651 с.

2. Беспалова С.А. Использование активных форм обучения в урочной и внеурочной деятельности // Русский язык в школе. – 2008. – № 3. – С. 35–37.

3. Гайнуллин М.Х. Пушкин и татарская литература // Труды Первой и Второй Всесоюзных Пушкинских конференций. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 251 с.

4. Мишатина Н.Л. «Диалог культур: что значит думать по-русски» // Русский язык в школе. – 2008. – № 3. – С. 12–15.

SOME ASPECTS OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE IN A MULTICULTURAL CLASSROOM

Kurbanova Nadiya,
Teacher of Russian language and literature
School № 508, Moscow,
nadia1564@yandex.ru

In the methodology of teaching Russian as a native language, the formation of linguistic and cultural competence is associated with the knowledge of the culture of the Russian people in the dialogue of cultures, i.e. with the awareness of identity, uniqueness of the Russian language, in comparison with other cultures and languages. However, modeling the process of meeting of different cultures, for educational purposes, is a difficult for the teachers, it is associated with the selection of didactic material interesting for students and with the methods of its teaching and interpretation.

***Keywords**:* dialogue of cultures, cultural competence, derivation, communicative competence, etymological dictionaries.

УДК 81

ВИДЫ РЕЧЕВЫХ ОШИБОК ТАТАРО-РУССКИХ БИЛИНГВОВ

Шакирзянова Алия Расиховна
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, г. Уфа,
aliya.ru.96@yandex.ru

Усвоение неродного языка тесно связано с интерференцией, которая проявляется на разных уровнях языка, чаще всего в фонетике и в виде акцента – в говорении. Целью статьи является выяснение интерферирующего влияния родного языка при обучении русскому языку как неродному. В статье анализируются наиболее типичные интерферентные ошибки татароязычных учащихся, встречающиеся в устной и письменной речи.

Ключевые слова: билингвизм, речевая ошибка, интерференция, аттрикция.

В последнее время опыт мультикультурной и многоязычной жизни становится привычным явлением, и, как следствие, увеличивается количество детей, с раннего возраста оказывающихся в ситуации двуязычия.

Термин «билингвизм» происходит от двух латинских слов: bi – «двойной», «двоякий» и lingua – «язык» и определяется как «способность переключаться с одного языка на другой в процессе общения» [1].

Неизбежные явления интерференции, интервенции (захвата сферы языка), аттрикции (порчи языка), сопровождающие этот процесс, влияют и на усвоение русского языка, и на сохранность родного татарского языка.

В лингвистической литературе последних лет различают два типа норм: императивные и диспозитивные.

Императивные (т.е. строго обязательные) – это такие нормы, нарушение которых расценивается как слабое владение русским языком (например, нарушение норм склонения, спряжения или принадлежности к грамматическому роду). Эти нормы не допускают вариантов (невариативные), любые другие их реализации рассматриваются как неправильные: *встретился с Ваней* (не *с Ванем*),

звоня̀т (не *зво̀нят*), *кварта̀л* (не *ква̀ртал*), *моя мозоль* (не *мой мозоль*), *мыть голову шампунем* (не *шампунью*).

Диспозитивные (восполнительные, не строго обязательные) нормы допускают стилистически различающиеся или нейтральные варианты: *ѝначе – ина̀че, скирд – скирда, гренкѝ – грѐнки* (разг.), *мышлѐние – мы̀шление* (устаревающее), *вѝхриться – вихрѝться* (допустимо), *коричневый – коришневый, кусок сыра – кусок сыру, зачетная книжка – зачетка, поехало трое студентов – поехали трое студентов*. Оценки вариантов в этом случае не имеют категорического (запретительного) характера, они являются более «мягкими»: «так сказать лучше или хуже, уместнее, стилистически более оправданно». Например, моряки говорят *компа̀с*, *рапо̀рт*, в то время как общелитературная норма *ко̀мпас, ра̀порт*.

Следует помнить, что наряду с вариантами, допускаемыми диспозитивными нормами литературного языка, существует и множество отклонений от норм, т.е. речевых ошибок. Такие отступления от языковых норм могут объясняться несколькими причинами:

- плохим знанием самих норм (*Мы хочем читать; С двадцать двумя ребятами мы ходили в кино; Оденьте на себя пальто*);
- непоследовательностями и противоречиями во внутренней системе языка (так, причиной распространенности неправильных ударений типа *зва̀ла, рва̀ла*, очевидно, является литературное ударение на корне в формах *звал, зва̀ло, звали; рвал, рва̀ло, рва̀ли*. Ненормативная форма лектора̀ существует, наверное, потому, что в системе языка есть нормативные формы *доктора̀, лагеря̀* и т.д.);
- воздействием внешних факторов – территориальных или социальных диалектов, иной языковой системы в условиях билингвизма (*Мы живем под мирным небом, не слышно* ***выбухов*** *орудий, залпов снарядов*).

Единой оптимальной классификации речевых ошибок нет, но большинство исследователей выделяют речевые ошибки на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях (с дальнейшей их дифференциацией, например, «ошибка в произношении согласных звуков», «смешение паронимов», «контаминация», «ошибки в склонении числительных» и т.д.) [2].

Собственно «стилистическими» считаются такие ошибки, которые связаны с нарушением требования единства стиля (одностильности), т.е. стилистические ошибки рассматриваются как раз-

новидность речевых: *Туристы жили в палатках, **кушать** варили на костре*; *Настя **сбесилась**, а Актер повесился*; *В начале романа мы видим Павла обыкновенным рабочим парнем, который увлекается **гулянками***; ***Ответственность** за младшего братишку была **возложена** на меня.*

Морфологические ошибки обычно рассматривают, наряду с синтаксическими, в составе грамматических [3]. Множество ошибок этого типа появляется, во-первых, по причине слабого усвоения обучающимися грамматического материала, во-вторых, их появление может быть вызвано так называемым давлением языковой системы и, наконец, воздействием интерференции родного языка.

Морфологические ошибки, обусловленные слабым усвоением грамматического материала, допускаются обучающимися в текстах разных функциональных стилей, используемых учащимися-билингвами в процессе устного и письменного общения.

Ошибки на употребление глаголов представляют наиболее обширную ветвь классификации, включающей целый ряд разновидностей: а) нарушение норм употребления глагола, связанных со смешением возвратных и невозвратных глаголов: *Работа с научной статьёй, мне не удалось **занимать** этим – мне не удалось **заниматься** этим*; *Она **смеяла** – Она **смеялась***; *Все радостно **улыбали** – Все радостно **улыбались***; б) смешение окончаний единственного и множественного числа в спрягаемых формах глагола: *то, что **задаю** им преподаватели – то, что **задают** им преподаватели*; в) неуместное употребление инфинитива: *Каждая научная статья **есть** свои особенности – У каждой научной статьи есть свои особенности* или *Каждая научная статья обладает своими особенностями*; г) деформация инфинитивных форм глагола: ***Гребти** к нашему берегу – **Грести** к нашему берегу; **Бегти** быстро – **Бежать** быстро*; д) унификация основ инфинитива и прошедшего времени: *Студент **ошибился** – Студент **ошибся**; Он громко **свистнил** – Он громко **свистнул**.*

Примеры *гребти – грести, ошибился – ошибся, свистнил – свистнул* в наибольшей степени иллюстрируют давление языковой системы изучаемого языка. Этой же причиной обусловлены: а) унификация основ глаголов, относящихся к первому и второму спряжению: *Мы этого не **хочем** – Мы этого не **хотим***; б) не соответствующее нормам образование форм глаголов повелительного

наклонения: *Скорее* ***вытащь*** *книгу – Скорее* ***вытащи*** *книгу* или *Скорее* ***вынь*** *книгу*; в) «заполнение пустых клеток» в парадигме глагола: *Я* ***очутюсь*** *в аудитории – Я* ***окажусь*** *в аудитории*; г) употребление глаголов, обозначающих совместное действие, по отношению к одному из лиц – участников процесса: *Руслан* ***поженился*** *на ней – Руслан* ***женился*** *на ней*; *Она* ***поженилась*** *с Русланом – Она* ***вышла замуж*** *за Руслана*; д) образование видовых пар одновидовых глаголов: *Она её в этот раз* ***раздражила*** *– Она её в этот раз* ***ввела в раздражение*** или *Она её в этот раз* ***раздражала***.

Приведем примеры явления фузии в употреблении глагола учащимися-билингвами. Основная часть примеров была выявлена из речи билингвов в возрасте от 6 до 10 лет. Учащиеся, принявшие участие в исследовании, живут в билингвальной среде, где в семье и школе говорят на русском и татарском языках. Глаголы, приведенные ниже, употребляются в живой и письменной речи: *крукается – кружится; пишал – писал; убольши – увеличь; потушать – потушить; беречи – беречь; ездиют – ездят; вставаю – встаю; поклал – положил; хочут – хотят; хотит – хочет; выстрельнул – выстрелил; танцывают – танцуют; проверивает – проверяет; выглядал – выглядывал; выглядал – выглянул.*

Так как татарский язык является аглютинативным языком, где окончания присоединяются к корню слова в определенной последовательности и имеют свое однозначное семантическое значение, то татарам-билингвам, при общении на русском языке, а он является флективным, трудно подобрать соответствующий по значению аффикс. Эта разница в структуре языков рождает речевые ошибки, которые билингвам сложно осознать, так как в аффиксах русского языка нет однозначности и строгой последовательности в присоединении [4–5].

Также билингвам сложно даются чередования согласных в корне глагола как в примере со словами *кругается – кружится, пишал – писал.* Это явление объясняется тем, что в татарских глаголах при присоединении аффикса корень слова в основном остается неизменным: *кил – кил-еп, сал – сал-ып, кал – кал-ып* и т.д.

Ошибки, связанные с грамматической категорией времени [6]. Глагол хотеть, как известно, имеет в русском литературном языке такие формы настоящего времени*: я хочу, ты хочешь, он хочет, мы*

хотим, вы хотите, они хотят. В речи билингвов попадаются такие выражения: *мы хочем*, *вы хочете*, *они хочут*, *я хотю*, *он хотит.*

Обратимся к глаголу *бежать,* его правильное настоящее время может быть только таким: *бегу, бежишь, бежит, бежим, бежите, бегут и бегают.* Вот каким искажениям подвергаются эти формы: *он бегит*, *мы бегим*, *бегешь*, *бегет*, *убег*, *сбег*, *выбег*, *бежи*, *бежите.*

Грубейшей ошибкой, связанной с употреблением глагола *положить*, следует считать распространенное среди билингвов произношение его без приставки *по-*:

- *ложи тетрадь* – вместо *положи*;
- *ложите* – вместо *положите*.

Двуязычие как важное социолингвистическое и социокультурное явление остается актуальной проблемой. Языковая ситуация предопределяет важность глубокого исследования обоих языков, дальнейшее совершенствование существующих методических концепций, разработку эффективных приемов и методов обучения русскому и татарскому языкам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Караулов Ю.Н., Нерознак В.П. Атлас двуязычия как инструмент социолингвистического анализа // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. 1988. – 421 с.
2. Скворцов Л.И. Экология слова, или поговорим о культуре русской речи. – М.: Просвещение, 1996.
3. Закирьянов К.З. Активное двуязычие: сущность и функционирование: Пособие для учителя. – Уфа: Китап, 2011. – 208 с.
4. Салихова Э.А. Структура ассоциативных полей лексических единиц при детском билингвизме: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Башкирский государственный ун-т. – Уфа, 1999. – 22 с.
5. Рогожникова Т.М. Механизмы функционирования слова в индивидуальном сознании: их специфика и последовательность становления // Психолингвистические исследования значения слова и понимания текста. Калинин, 1988. – С. 15–22.
6. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М. Сопоставительно-типологическая характеристика сегментных единиц татарского и русского языков // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2012. – № 3: в 2-х ч. – Ч. 2. – С. 103–105.

TYPES OF SPEECH MISTAKES BY TATAR-RUSSIAN BILINGUALS

Shakirzyanova Aliya,
Bashkir State Pedagogical University n. a. M. Akmulla, Ufa,
aliya.ru.96@yandex.ru

Foreign language acquisition is closely related to interference, which occurs in different language levels, mostly in phonetics. The objective of the article is to reveal how the interference of the native language influences the learned language, in our case it is Russian. The article analyzes the most typical interferential errors of Tatar-speaking pupils occurring in oral and written speech.

Keywords: bilingualism, speech mistake, interference, attrition (damage to the language).

УДК 37.013.42

ПЯТЬ ЭЛЕМЕНТОВ СОВРЕМЕННОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Шаймарданов Рафис Хасанович,
доктор педагогических наук,
Сургутский государственный
педагогический университет, г. Сургут,
rafis55@mail.ru

В статье рассматривается общая правовая база функционирования национальной школы, как в мировой практике, так и в образовательном пространстве РФ. Проводится анализ методологических подходов реализации содержательной части национальной культуры, национального языка в современной национальной школе. В статье подвергаются теоретическому анализу реализующие национальную политику документы, как международного уровня, так и государственного масштаба.

Ключевые слова: международные соглашения о правах национальных меньшинств, о языках, национальная культура, национальная школа, язык национальных меньшинств, национальное самосознание.

Международное сообщество прилагает определенные усилия по защите меньшинств. Такие усилия зафиксированы в ряде соглашений. Они используют механизмы так называемого «мягкого права» – политические соглашения, не обязывающие государства юридически. Таковыми являются Всеобщая декларация языковых прав человека, принятая ЮНЕСКО в 1996 г. [1] или Декларация ООН о правах коренных народов от 2007 г. [2]. Декларация языковых прав человека основана на представлении о том, что языковые права – это часть прав человека. Декларация о правах коренных народов признает право коренных народов создавать и контролировать учебные системы и заведения, обеспечивающие образование на их родных языках.

Но главная угроза национальным меньшинствам и их языкам в современных условиях – это отсутствие поддержки самих меньшинств и использования их языка в общественной жизни. Поэтому в последние десятилетия появились международные правовые документы, которые призваны обеспечить меры по активной под-

держке как самих меньшинств, так и их языков. Это так называемая позитивная «дискриминация», задача которой – компенсировать неравное положение малых народов и их языков.

«Стратегия государственной национальной политики РФ на период до 2025 г.» от 19.12.2012 г. [3], а также ФЗ «О национально-культурной автономии» от 17.06.1996 г., №74-ФЗ [4] одной из важных задач государственной национальной политики определяют укрепление и совершенствование национальной общеобразовательной школы как инструмента сохранения и развития культуры и языка каждого народа, воспитание уважения к культуре, истории, языку народов России, мировым культурным ценностям.

Языки – это часть мирового культурного наследия, и их смерть угрожает исчезновением целых культур, обеднением общечеловеческого капитала знания, мысли и культурных ценностей. Политику, которая ведет к исчезновению языков, можно в определенном смысле считать опасной беспечностью. Языку принадлежит центральная роль в процессах умственной деятельности, хотя последняя может осуществляться не только через языковое средство.

Утрата языков наносит ущерб связи между человечеством и биологическим разнообразием, поскольку языки являются носителями богатейших знаний о природе и Вселенной. С исчезновением языка исчезает богатый мир мыслей, поскольку они живут только в языке. Исчезает невосполнимый мир богатства всего Земного шара.

Каждый язык полон свойств, которые ориентируют мысль и восприятие в определенное русло. По этой причине носители разных языков действительно воспринимают мир различным образом, иначе ассоциируют воспринятое и чувствительны к определенным аспектам этой информации. С языком связана существенная часть того культурного капитала, который составляет локальные различия мировых культур. Если семь тысяч языков мира заменить одним языком, поблекнет разнообразие мировых культур, а также, вероятно, обеднеют и коллективные творческие способности человечества.

Среди языков мира в настоящий момент находятся под угрозой те, которые не используются в образовании, общественной жизни и СМИ. Но наиболее важным критерием является передача языка

следующему поколению. Язык оказывается под угрозой исчезновения, когда его передача подрастающему поколению прекращается.

Разрушение среды обитания народов, регрессивный характер демографического воспроизводства, ускоренные темпы языковой и культурной ассимиляции, разрыв межпоколенных языковых взаимосвязей стали реальной угрозой самого существования народов как сообществ.

Часто утрату языка сопровождает чувство угнетенности и тревоги, испытываемое как на индивидуальном, так и на коллективном уровне. Языковое сообщество может осознавать, что естественная передача языка следующему поколению нарушена, и испытывать тревогу за свое будущее. Стресс, сопровождающий утрату языка, проявляется и в других отношениях: традиционное общество распадается, например, в результате эмиграции молодежи и изменений жизненной среды, осложнения практики традиционных занятий. В языковом сообществе царит чувство бесперспективности: старый образ жизни исчезает, а с созданием нового тоже не связано никаких преимуществ.

Смена языка с родного на доминирующий русский не может изменить судьбы меньшинства, попавшего в водоворот перемен. Хотя обучение детей исключительно языку большинства обычно мотивируют желанием обеспечить им хорошие возможности образования и достижения успеха в обществе, на практике результаты часто оказываются противоположными. Смена языка, наоборот, часто приводит к ослабеванию связи поколений, традиционного уклада жизни и вообще всего сообщества, что уменьшает возможности индивида управлять своей жизнью. Сообщества, находящиеся в процессе языкового сдвига, обычно характеризуются разрушением культуры, совершающимся и на многих других уровнях. Это отражается и на жизни индивида. Установлено, что состояние здоровья членов сообщества, где происходит языковой сдвиг, как правило, хуже, чем у большинства населения. Типичны злоупотребление алкоголем и проблемы с наркотиками. В сложной и стрессовой ситуации для малого народа типично, по крайней мере, отсутствие реализма в оценке употребления им своего языка, а также чувства ответственности за передачу этого языка младшему поколению.

В условиях глубокой языковой ассимиляции народов ханты и манси особую роль в сохранении их языков приобретает национальная хантыйская и мансийская школа с изучением хантыйского и мансийского языков и культур. Для разрешения проблем развития хантыйской и мансийской национальной школы к настоящему времени имеется правовая основа. Согласно Конституции РФ (ст. 26) «Государство гарантирует всем народам РФ право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития».

ЮНЕСКО приводит список из 135 языков РФ, в различной степени подвергающихся опасности исчезновения. В это число входят почти все языки России. Согласно показаниям ЮНЕСКО, ситуация 22 языков России является критической, т.е. они практически исчезли, а 29 находятся под серьезной угрозой исчезновения. За последние десятилетия было утрачено, по крайней мере, 15 языков народов РФ.

Одной из причин утраты языка можно считать пассивность носителей языка в отстаивании своих прав. Отчасти это может оправдываться несовершенством законодательства, а также незнанием предоставляемых законом прав. Но такой инертностью пользуются власти, не всегда предпринимающие по своей инициативе меры по сохранению языков меньшинств.

Перепись 1989 года показала, что в СССР проживало 177 наций, народов и народностей. По данным статистики 2010 года констатируем, что в Российской Федерации проживают 136 малых и больших по численности наций, народов и народностей. За небольших 20 лет Российская Федерация потеряла 41 народ, то есть перестали жить носители этих языков или они растворились среди других, потеряв свой родной язык. Факт печальный, что в год в РФ исчезают 2 языка, когда во всем Земном шаре в год исчезают от 8 до 10 языков. Отсюда вывод о том, что национальная политика государства в области национального образования однозначно ведется не в их защиту.

Федеральный закон № 448303–4 «О внесении изменений в некоторые законодательные акты РФ» в части изменения понятия и структуры государственного образовательного стандарта, внесенного Правительством РФ, предусматривает переход от трехкомпо-

нентной структуры государственного образовательного стандарта к однокомпонентной.

Реализация предполагаемых законом преобразований понятия и структуры ГОС привела к ограничению прав народов РФ на национально-культурное развитие, к отмене преподавания родного языка и литературы, изучения национальной культуры и истории своего народа в национальных школах. Данный закон привел к состоянию закрытия существующих национальных школ, начавшегося в ряде регионов, фактически приведет, в конечном счете, к свертыванию национального образования. Кроме того, данный закон напрямую противоречит Конституции РФ, согласно которой «Российская Федерация гарантирует всем её народам право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития» (ст. 68, п. 3), отвергает принцип федерализма в области образования.

В законе оговаривается, что указанные в нем основные образовательные программы обеспечивают реализацию ФГОС «с учетом регионально-национальных особенностей». Однако в соответствии с законом осуществить это не представляется возможным, так как в составе ГОС уже нет национально-регионального компонента.

В Национальной доктрине образования РФ говорится об исторической преемственности поколений, уважительном отношении к языкам, сохранении, распространении и развитии национальной культуры, о воспитании бережного отношения к историческому и культурному наследию народов РФ.

Один из возможных вариантов реализации данной политики – развитие национальных школ. На практике с национальной школой обычно связывают отражение в содержании и формах школьного обучения и воспитания национальной культуры.

Развернутое определение понятия «национальная школа» дается в одной из программ: национальная школа – это та, которая является очагом национальной культуры, способна вести цивилизованный диалог культур, приобщает учащихся не только к внешним формам, но и духовным основам национальных культур.

На сегодняшний день актуальными вопросами являются следующие: какой же должна быть национальная школа в современных условиях жизни общества и каковы условия её успешного функционирования? Национальная школа должна базироваться на

ценностях национальной культуры, то есть в основе её деятельности должен лежать принцип культуросообразности. Реализация данного принципа предполагает высокую степень насыщенности всего образовательно-воспитательного процесса разнообразными составляющими культуры.

Среди многих переменных величин, определяющих этот парадокс, немаловажное значение принадлежит образованию в школе, семье. Именно в этих социальных институтах формируется личность, закладываются основы усвоения национальной культуры, языка, духовно-нравственных, этнических ценностей, национальный дух, национальная ментальность и национальное самосознание.

Семьдесят лет господства идеологии социалистического толка стали настоящей катастрофой для национального самосознания. Этот процесс сопровождался уничтожением национальной интеллигенции. Все это делалось с единственной целью – уничтожить самые истоки национальной культуры. Практически, то же самое произошло в ходе «перестройки» и происходит по сей день в процессе реформаторской деятельности политиков «демократического» толка. Даже незначительные стремления, направленные на возрождение национального самосознания, встречают негативную реакцию. Как и прежде открыто пропагандируется этнонигилизм и космополитизм. Фактически мы имеем дело с новым вариантом интернациональной мондиалистской идеологии, ориентирующей развитие духовной жизни российского общества на «общечеловеческие ценности».

Система образования является лишь одним, но очень важным слагаемым в многообразии направлений формирования национального самосознания. Вместе с тем, стремление заимствовать модели и концепции образования, чуждые ментальности народов РФ, привело к тотальной денационализации образования, едва ли не к полному разрыву с традициями отечественных национальных и народных педагогик.

Австрийский ученый Конрад Лоренц назвал разрыв с традицией одним из смертных грехов человечества. Эта оценка в полной мере выражает суть дела в системе образования в РФ сегодня.

Педагогический опыт западноевропейских стран демонстрирует совершенно иную картину. Англия, Франция, Германия, Италия,

Испания в области образования проявляют ревностное отношение к национальной культуре. В изучении социально-гуманитарных дисциплин приоритет отдается собственной истории, литературе, языку, искусству, традиционным религиозным конфессиям. Школьные программы примерно на 70 % ориентированы на изучение основ национальной культуры. И в области естественных наук, где, как известно, нет «английской физики» или «немецкой биологии», большое значение придается изучению «английской физической», «немецкой биологической» и «французской математической» школ; постижению того вклада, который привнесли отечественные научные школы в мировую науку и культуру.

«Воспитать – значит внедрить в человека известные душевные качества, как питать, напитать – значит ввести в организм и его питательные соки – физические, материальные вещества. Воспитать в национальном духе – значит внедрить в человека такие душевные, духовные и даже физические свойства, кои присущи и свойственны той или другой народности. Далее, воспитание должно быть в духе той религии и государственных устоев, в которых живет та или другая народность. Воспитание должно соответствовать истории, характеру и особенностям данной народности» [6, с. 4].

Современная ситуация, сложившаяся в РФ в школьном образовании, может быть однозначно оценена как денационализация всей системы образования. В связи с этим национально-культурные общества ведут интенсивную работу по созданию национальных школ, которые призваны учитывать высокие стандарты образования, а также национальные приоритеты.

В соответствии с Конституцией РФ граждане имеют право на получение образования независимо от национальности, языка, пола, возраста, состояния здоровья, социального и имущественного положения, места жительства, отношения к религии, партийной принадлежности и иных обстоятельств. Законодательная база РФ в области образования позволяет родителям самостоятельно выбирать язык преподавания для своих детей и государство обязано создавать необходимые условия для этого. Однако на практике многие статьи законов остаются декларативными (отсутствуют подзаконные акты, финансовое обеспечение и механизмы их реализации т.д.).

Если национальное образование дает ученику очевидные преимущества на первом этапе, так как ему легче усваивать знания на родном языке, то при переходе на ступень получения высшего образования это создает проблемы (выпускник национальной школы оказывается в неравных условиях с остальными, т.к. должен писать сочинение и сдавать экзамены на русском языке). Проблема становится особенно острой с введением ЕГЭ (единый государственный экзамен). При создавшейся ситуации родители считают более целесообразным отдавать детей в «русские» школы, выпускники которых будут иметь больше шансов для поступления в любой вуз РФ.

Очень важно для каждой нации и народности сохранить себя как цельное культурное явление. Здесь как никогда важна роль национального образования. Уровень образованности определяет качество жизни народа; без образования человек не может развить себя как личность, в полной мере реализовать свой потенциал. Без эффективной системы образования не может развиваться и нация.

Очевидно, что проблемы развития национального образования выходят далеко за рамки собственно педагогических проблем, и их следует рассматривать в комплексе с этнополитическими и этнокультурными, социально-экономическими проблемами, в контексте общего развития российского общества, процессов демократизации, федерализации, централизации, модернизации, оптимизации и развития гражданского общества в РФ.

К отличительным элементам национальной школы относятся: язык обучения, народная педагогика и организация воспитательной работы на родном языке обучающихся. Рассмотрим их последовательно [5, с. 67–68].

1. Первым элементом национальной школы является цель обучения в ней. Тем и отличается национальная школа от светской, что целью обучения детей в ней является формирование национального самосознания и тем самым подготовка их к жизни и труду.

2. Языком обучения детей в школе является родной язык обучающихся. Они им владеют гораздо лучше, чем всеми остальными языками, которые для него являются иностранными языками. Все предметы, которые изучает ученик в школе, изучаются на его родном языке. Это дает большое преимущество в продвижении в по-

знавательном процессе. Язык является мощным средством в познании мира и формировании мировоззрения.

3. Национальная или народная педагогика, которая лежит в основе организации воспитательного процесса, как в учебной, так и в воспитательной работе, приближает ребенка к естественным основам жизни народа. Поскольку обычаи, обряды, ментальность, праздники, традиции, устное народное творчество, история данного народа, духовная и материальная культура, традиционные виды трудовой деятельности, национальные символы, пища, одежда и т.д. – все это есть для ребенка та естественная среда, в которой он воспитывается. Очевидно то, что ребенка воспитывают жить, именно придерживаясь этих ценностей.

4. Воспитание на родном языке на самом деле есть самое близкое, понятное и родное для воспитанника. Особенно нравственное воспитание бывает более успешным и результативным на родном языке. Ценности жизни не передаются. Они приобретаются в результате эффективного воспитания на родном языке. Формировать понятия «жизнь», «Родина», «родной язык», «материнский язык», «родственники», «народ», «здоровье» куда легче на родном языке.

5. Родной язык в национальной школе изучается в совершенстве. Мало владеть родным языком, что и достигается уже ребенком в двухлетнем возрасте, нужно владеть грамотой, разговорной литературной и письменной речью. Особенно более актуальной становится письменная грамотность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Всеобщая Декларация языковых прав [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.coe.int

2. Декларация ООН о правах коренных народов. Принята резолюцией 61/295 Генеральной Ассамблеи от 13.09.2007 г.

3. Указ Президента РФ от 19 декабря 2012 г. № 1666 «О Стратегии государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года».

4. ФЗ «О национально-культурной автономии» от 17.06.1996 № 74-ФЗ.

5. Зубарева С.Л. Развитие образования народов Севера в Ханты-Мансийском автономном округе (1990-е гг. – начало XXI века). – Сургут: Изд-во СГПИ, 2003. – С. 32–34.

6. Копалов В.И. Русская национальная школа и её традиции [Электронный ресурс] Режим доступа: http://go.mail.ru/redir?via_page

FIVE ELEMENTS OF MODERN NATIONAL SCHOOL

Shaimardanov Rafis,
Doctor of Pedagogical sciences,
Surgut State Pedagogical University, Surgut,
rafis55@mail.ru

The article examines the general legal framework for the functioning of the national schools, both in world practice and in the educational space of the Russian Federation. An analysis is made of methodological approaches to the implementation of the substantive part of the national culture, the national language in the modern national school. International and national documents determined national policy of education in Russian Federation analysed.

Keywords: international agreements on the national minorities rights, languages, national culture, national school, language of national minorities, national identity.

УДК 81

ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК В РУССКОЯЗЫЧНОМ ОКРУЖЕНИИ (ФОРМЫ РАБОТЫ СО ШКОЛАМИ ТЮМЕНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Алишина Ханиса Чавдатовна,
доктор филологических наук,
Тюменский государственный университет, г. Тюмень,
kaf_tatarlit@utmn.ru

В статье обобщается опыт совместной работы Центра тюркологии Тюменского государственного университета, ТОГИРРО (Тюменского областного государственного института развития регионального образования) и Департамента образования и науки Тюменской области по сохранению родного татарского языка силами школьных и вузовских педагогов Тюменской области.

Ключевые слова: дни татарского просвещения, региональные олимпиады по татарскому языку и литературе, конкурсы «Лучший учитель», «Лучшая школа с этнокультурным компонентом», августовские форумы, тотальный диктант по татарскому языку.

Вопросы языковой политики, развития русского языка, сохранения языков народов России имеют чрезвычайно важное значение, т.к. тесно связаны с гармонизацией межнациональных и межрелигиозных отношений.

Татары являются вторым государствообразующим народом Российской Федерации. Татарский язык в эпоху Ивана Грозного, Петра I был языком внешней и внутренней дипломатии, международной торговли, православной религии. В Тобольской духовной семинарии, открывшейся в 1743 г., по указанию Святейшего Синода существовал класс татарского языка. Татарский язык преподавался в самой семинарии и в народном училище г. Тобольска. Татарские толмачи-переводчики были востребованы при осуществлении караванной торговли с Китаем, Монголией, Бухарой и другими азиатскими государствами.

В наши дни значение татарского языка возрастает. 2019 год объявлен ЮНЕСКО годом языков коренных народов. На территории Тюменской области, во всех городах и районах Тюменской области, проживает 102587 татар. На территориях компактного проживания татар (Вагайский, Тобольский, Ярковский, Ялуторовский,

Нижнетавдинский, Уватский, Заводоуковский, Исетский, Аромашевский районы, гг. Тюмень, Тобольск, Ялуторовск) работают школы с этнокультурным компонентом, в которых изучается татарский язык и литература.

Центр тюркологии Тюменского государственного университета, созданный в 2014 г., является правопреемником отделения татарского языка и литературы, функционировавшего с 1993 по 2013 гг. В последние годы Центр ведет активную работу по реализации национальной государственной политики с опорой на общественные организации – НКА сибирских татар и татар Тюменской области (Р.С. Зиганшин), Конгресс татар Тюменской области (Н.Г. Саттаров).

В данной статье мы остановимся на проектах, проведенных на высоком организационном уровне и получивших высокую оценку общественности в средствах массовой информации.

Дни татарского просвещения в Тюменской области проходили с 24 по 26 ноября 2015 г. на территории юга области. В рамках этих дней прошел конкурс на лучшего учителя татарского языка. Впервые в области проведен фестиваль-конкурс «Лучшая школа с этнокультурным компонентом», в жюри фестиваля-конкурса вошли делегаты Республики Татарстан.

Всероссийская олимпиада школьников по дисциплине «Татарский язык и литература»

Региональный этап Всероссийской олимпиады школьников по дисциплине «Татарский язык и литература» проходил в помещении Института филологии и журналистики ТюмГУ в течение двух дней – 13 и 14 января 2016 г. Участниками олимпиады стали 33 учащихся из 14 сельских школ Вагайского, Нижнетавдинского, Тобольского, Тюменского, Ялуторовского районов и 2 городских школ (№ 52 г. Тюмени, № 15 г. Тобольска). Организаторами областной олимпиады была предусмотрена культурная программа, а также различные мастер-классы. Мероприятия вызвали интерес у школьников, оказали на них большое воспитательное воздействие.

13 января был организован просмотр 3 телефильмов ГТРК «Регион-Тюмень» («Их было 366», «Истина Искера», «Сильнее смерти»). 14 января 2016 г. были обсуждены представленные учителями портфолио на конкурс «Лучший учитель татарского языка и литературы», выбраны руководители районных и областного методических объединений по татарскому языку и литературе в дополнение к тем, что уже работали.

Лучший учитель татарского языка и литературы

16 декабря 2016 г. в рамках межрегиональной научно-практической конференции «Диалог культур: реализация этнокультурного компонента в содержании образования» состоялся областной конкурс «Лучший учитель татарского языка и литературы». Организаторами конкурса выступили Департамент образования и науки Тюменской области, Тюменский государственный институт развития регионального образования.

В уютном классном кабинете собрались не только конкурсанты, но директора и учителя многих школ области. Состязания шли в течение трех часов в трех номинациях: визитка-презентация «Мой регион, моя школа, моя профессиональная деятельность», «Мастер-класс», «Моё хобби». Отличные уроки, показанные ведущими учителями области, оставили неизгладимое впечатление у членов жюри и всех присутствующих.

Тюмень. Татарча диктант

В Тюменском государственном университете 25 ноября 2017 г. прошла всемирная образовательная акция по проверке грамотности по татарскому языку «Татарча диктант». Организатором выступил Союз татарской молодежи Тюменской области. «Татарча диктант», который состоялся в 10 странах и 20 регионах (Казань, Москва, Санкт-Петербург, Ижевск, Уфа, Екатеринбург, Тюмень, ХМАО, Новосибирск, Саратов, Иваново, Самара, Пермь, Омск, Марий Эл, Астрахань, Иркутск, Волгоград, Алтай и Казахстан, Кыргызстан, Германия, Арабские Эмираты, Украина, Чехия, Азербайджан), был призван привлечь внимание к вопросам грамматики современного татарского литературного языка. Образовательную площадку в Тюменском государственном университете посетили около 50 человек: школьники, студенты, аспиранты, учителя, журналисты, учёные, ветераны труда.

Текст диктанта был взят из произведения народного писателя Республики Татарстан, видного татарского прозаика и драматурга Аяза Гилязова «В пятницу вечером».

Татарча диктант – 2018

27 октября 2018 года на базе Центра тюркологии ТюмГУ прошла Всемирная акция «Татарча диктант».

«Татарча диктант» в нашем университете прошел в третий раз, нынче посвящен 110-летию писателя, Героя Советского Союза Абдуллы Алиша.

Пришло более 60 любителей татарского языка: корреспонденты татарских СМИ, кандидаты наук, директора школ, учителя, учащиеся, ветераны труда, духовные лидеры, студенты и аспиранты Центра тюркологии. Татары, русские, башкиры, казахи. Возраст – от 10 до 70 лет.

После диктанта начался диалог с приехавшими и пришедшими участниками тотального диктанта. Разговор шел о вопросах культурной жизни региона, о том, что волнует присутствующих: о президентском совете по межнациональным отношениям, прошедшем в Ханты-Мансийске, о создании Фонда родных языков народов России, говорили о Гаязе Исхаки, Аязе Гилязове, Абдулле Алиш, о великих людях РФ, о Героях Советского Союза и воспитании патриотизма, о памятнике Мусе Джалилю и изготовлении массовым тиражом статуэток – копий знаменитого памятника у Казанского Кремля, о Героях Советского Союза и Героях России, о знаменитом поэте и прозаике Б.В. Сулейманове. Люди предлагали увеличить число татарских площадок по диктанту за счет районов и крупных школ.

В заключение отметим, правительство Тюменской области создаёт благоприятные условия для реализации этнокультурного компонента в содержании школьного образования. Приведённые выше примеры являются ярким тому подтверждением.

TATAR LANGUAGE IN THE RUSSIAN-SPEAKING ENVIRONMENT (FORMS OF WORK WITH SCHOOLS OF THE TYUMEN REGION)

Alishina Hanisa,
Doctor of Philological sciences,
Tyumen State University, Tyumen,
kaf_tatarlit@utmn.ru

The article summarizes the experience of joint work of the Center of Turkology of Tyumen State University, Tyumen regional State Institute for the Development of Regional Education and the Department of Education and science of the Tyumen region to preserve the native Tatar language by School and University teachers of the Tyumen region.

Keywords: days of Tatar education, regional Olympiads in Tatar language and literature, “Best Teacher”, “Best School with ethnocultural component” contests, August forums, total dictation in the Tatar language.

УДК 378.147:811.161.1

К ВОПРОСУ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Вьюгина Сазида Вагизовна,
кандидат педагогических наук,
Казанский национальный исследовательский технологический университет, г. Казань,
vsazida@mail.ru

Обучение иноязычных русскому языку в образовательной системе вуза требует особого подхода при построении занятий с иностранными студентами. Многолетний опыт работы показывает, что актуальным при работе с ними стало включение в образовательный процесс различных образовательных технологий, особо эффективным является организация самостоятельной работы.

Ключевые слова: иностранные студенты, русский язык, формирование навыков и умений, самостоятельная работа.

Обучение студентов-иностранцев в российских вузах является важной частью современной государственной политики, стратегическим направлением системы высшего образования. Повышение доступности российского образования для иностранцев – задача государственного масштаба, но обязанность по реализации одной из важнейших ее составляющих ложится на плечи преподавателей русского языка, поскольку именно знание русского языка является ключом к российскому образованию для иностранцев.

Эффективность занятий русского языка как иностранного связано с организацией познавательной деятельности и, прежде всего, с приобретением навыков поиска информации, ее преобразования и применения в своей деятельности. Студент должен владеть навыками самостоятельного поиска новой информации с использованием технических средств, но отсутствие владения «русской клавиатурой» представляет трудность в поиске необходимого материала. В то же время недостаточно хорошее знание русского языка не позволяет им определить важность найденной информации.

Осознанный самостоятельный подход к изучению необходимого учебного материала актуален в образовательном процессе вуза. При работе с иностранными студентами можно столкнуться с таким явлением, как самостоятельная работа во внеаудиторное время. Совершенствование методики обучения студентов предполагает развитие их самостоятельности, являющейся предпосылкой успешного овладения учебной программой.

Организация самостоятельной работы должна начинаться с изучения уровня языковой подготовленности иностранных студентов, установления индивидуальных особенностей студентов, определения уровня познавательной активности и самостоятельности. Для определения способности студентов нужно провести тестирование по заранее составленным преподавателем материалам, которое поможет определить уровень их подготовленности.

Самостоятельную работу иностранных студентов можно разделить на несколько ступеней. В первую очередь, необходимо их обучать работе с учебником (речевые образцы, таблицы, тексты, лексический словарь и т.д.). Продуманный подход к выполнению самостоятельных заданий учит студентов правильно планировать работу во внеурочное время, т.е. формирует навыки и умения самостоятельного чтения адаптированных текстов на занятии. Запись основного содержания прочитанного абзаца готовит к восприятию и пониманию текста на русском языке.

Деятельность преподавателя русского языка как иностранного должна быть направлена на формирование навыков и умений не только самостоятельной работы, но и осознанного восприятия всего учебного материала. Немаловажную роль в этом играют функциональные стили литературного языка, изучение навыков разговорного стиля плавно переходит к научному стилю, ознакомлению с практико-ориентированными текстами. В это время важно готовить их к восприятию материала из средств массовой информации и просмотру документальных и художественных фильмов (в рамках образовательной программы) и, как самостоятельная работа, к краткой записи о полученной информации (8–10 предложений) [1].

При изучении дисциплины конечной целью обучающихся является обучение свободному ориентированию в русскоязычной среде и умению адекватно реагировать в различных ситуациях, т.е. общению. Нужно достичь определенного уровня коммуникативной

компетенции, которая приобретает особую значимость и является своего рода основой другой компетенции (социальной, поведенческой, общегуманитарной, профессиональной). Это необходимо для развития интеллектуального потенциала обучающихся и подготовки конкурентоспособных специалистов наукоемкого производства.

Многолетний опыт работы со студентами показывает, чтобы практика преподавания русского языка как иностранного успешно развивалась и реализовалась, необходимо уделять большое внимание динамике мотивов учебной деятельности. Мотивация определяется как система побудителей, включающая в себя потребности, мотивы, цели, интересы, эмоции, актуальным является практико-ориентированный подход. Потребность как ведущий компонент мотивации представляет собой внутреннее условие, стимул деятельности. Для иностранных студентов в условиях иного языкового пространства ведущей является коммуникативная потребность.

Для формирования у иностранных студентов коммуникативной компетенции вне языкового окружения недостаточно насытить занятия условно-коммуникативными или коммуникативными упражнениями, позволяющими решать коммуникативные задачи. Важно предоставить им возможность мыслить, решать какие-то проблемы, которые порождают мысли, чтобы они акцентировали внимание на содержание своего высказывания, чтобы в центре внимания была мысль, а русский язык выступал в своей прямой функции – формирования и развития коммуникативной компетенции обучающегося.

В процессе обучения русскому языку иностранных студентов перед преподавателем стоят две задачи:

– научить иностранных студентов правильному произношению, интонации, употреблению слов и форм, построению предложений и словосочетаний, соблюдению строевых норм языка, добиться автоматизма в правильном употреблении языковых единиц, что особенно важно на начальном этапе обучения;

– научить правильному построению письменных и устных текстов, использованию речевых средств в полном соответствии с их стилистическим и лингвострановедческим статусом в изучаемом языке, с речевым поведением носителей современного литературного языка [2].

Как показывает анализ методической литературы, существует множество путей развития коммуникативной компетенции иностранных студентов. По нашему мнению, лучше всего подходит метод проектов, т.к. в его основе лежит речевая деятельность. Кроме метода проектов существует ряд других мероприятий, сопутствующих развитию коммуникативной компетенции, к ним можно отнести занятия, проводимые при помощи видео. Знакомство с русской национальной культурой становится необходимым элементом процесса обучения русскому языку.

С особым интересом обучающиеся воспринимают уроки-экскурсии, знакомство с новым городом, традициями не только русского, но и татарского народа позволяет развивать и формировать представления о культуре изучаемого языка. Включение в методику преподавания таких видов активизирует мыслительную и речевую деятельность студентов, развивает их интерес к русскому языку, служит лучшему усвоению культуры изучаемого языка, также углубляет знание языка, поскольку при этом происходит процесс запоминания лексики.

В учебном процессе наряду с традиционными заданиями при изучении русского языка иностранными студентами используются приемы интерактивных заданий, ролевые игры с применением проектных технологий. Обучение с использованием практико-ориентированных заданий отличается необычной формулировкой, у них есть связь с действительностью, они вызывают повышенный интерес со стороны студентов, способствуют развитию любознательности, творческой активности.

Практико-ориентированные задания развивают творческую активность студентов при организации самостоятельной работы. Немаловажную роль играет выбор форм проверки, в первую очередь, это устный опрос, выборочная аудиторная проверка письменного задания, активизация отработанного материала, уточнение заданий творческого характера. Выбор форм проверки определяется языковым материалом и целями занятия, наилучшей можно считать именно ту форму, которая позволяет использовать самостоятельный материал в новой теме, углублять знания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вьюгина С.В. Организация научной деятельности студентов как средство повышения качества образования в педагогической системе вуза // Новые стандарты и технологии инженерного образования: возможности вузов и потребности нефтегазохимической отрасли – Синергия–2017. – Казань: КНИТУ, 2017. – С. 98–101.

2. Вьюгина С.В. Особенности методики русского языка для иностранных студентов // IX Международная научно-практическая конференция «Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы», 11–13 октября 2018 г. – Казань, 2018. – С. 28–31.

LEARNING THE RUSSIAN LANGUAGE BY FOREIGN STUDENTS

Vyugina Sazida,
Candidate of Pedagogical sciences,
Kazan National Research Technological University, Kazan,
vsazida@mail.ru

Teaching language Russian for foreign students in the University requires a special approach in the construction of classes. Many years of experience shows that the using of various educational technologies has become relevant when working with foreign students, the organization of independent work is particularly effective.

Keywords: foreign students, Russian language, the formation of skills and abilities, independent work.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абзалина Рамзия Асраровна, старший научный сотрудник Национального музея РТ (г. Казань)

Абызова Резеда Равиловна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Центра истории и теории национального образования Института истории им. Ш.Марджани АН РТ (г. Казань)

Алишина Ханиса Чавдатовна, доктор филологических наук, профессор, директор Центра тюркологии Тюменского государственного университета (г. Тюмень)

Ахтямова Алсу Вазыховна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела новой истории Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (г. Казань)

Вьюгина Сазида Вагизовна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры обучения на двуязычной основе Казанского национального исследовательского технологического университета (г. Казань)

Гибатдинов Марат Мингалиевич, кандидат педагогических наук, заместитель директора по международному сотрудничеству и связям с общественностью, руководитель Центра истории и теории национального образования ИИ АН РТ (г. Казань)

Загидуллин Ильдус Котдусович, доктор исторических наук, доцент, заведующий отделом новой истории Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (г. Казань)

Зиннатуллина Алсу Анваровна, научный сотрудник Центра истории и теории национального образования Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (г. Казань)

Курбанова Надия Касымовна, преподаватель русского языка и литературы ГБОУ «Школа № 508» г. Москвы (г. Москва)

Лотфуллин Марат Вазыхович, кандидат физико-математических наук, старший научный сотрудник Центра истории и теории национального образования Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (г. Казань)

Миннегулов Раис Мотигулович, кандидат социологических наук, Заслуженный учитель РТ, преподаватель Набережночелнинского педагогического колледжа (г. Набережные Челны)

Муртазина Ляля Раисовна, кандидат педагогических наук, ведущий научный сотрудник Центра истории и теории национального образования Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (г. Казань)

Насибуллина Нурида Шайдулловна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Центра письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (г. Казань)

Портнова Алсу Мониповна, учитель истории Набережночелнинской школы №3 (Набережные Челны)

Садыков Шамиль Фанисович, кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник Центра истории и теории национального образования Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (г. Казань)

Салахова Эльмира Кадимовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела историко-культурного наследия народов РТ Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (г. Казань)

Сенюткина Ольга Николаевна, доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры истории, регионоведения и журналистики Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова (г. Нижний Новгород)

Хазиев Ринал Исмагилович, кандидат филологическик наук, доцент кафедры татарского языка и литературы, методики их преподавания Набережночелнинского государственного педагогического университета (г. Набережные Челны)

Шаймарданов Рафис Хасанович, доктор педагогических наук, профессор, главный научный сотрудник Лаборатории проблем физического воспитания и этнопедагогики Сургутского государственного педагогического университета (г. Сургут)

Шайхевалиев Рустам Шайхразиевич, директор Мусульманской религиозной организации «Профессиональная образовательная организация «Набережночелнинское медресе «Ак мечеть» Централизованной религиозной организации – Духовного управления мусульман РТ (г. Набережные Челны)

Шакирзянова Алия Расиховна, студентка 5 курса кафедры татарского языка и литературы Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы (г. Уфа)

Развитие просвещения и педагогической мысли
татарского народа:

сборник научных трудов,
посвященный 190-летию Хусаина Фаизханова

Компьютерная верстка – *А.Р. Тухватуллина*
Подписано в печать 29.11.2019 г. Формат 60×84 $^{1}/_{16}$
Усл. печ. л. 10,0 Тираж 100 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии ООО «КОНСТАНТА»
308519, Белгородская обл., Белгородский р-н,
пос. Северный, ул. Березовая, 1/12
Тел./факс: (4722) 300-720, www.konstanta-print.ru

Сайт
Института истории
Академии наук РТ
Татаровед.рф